

समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि
बालसंरक्षणसम्बन्धी तालिम

समुदायतहका स्वास्थ्यकर्मीका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण

भाग-५

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय

केन्द्रीय बालकल्याण समिति

समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि
बालसंरक्षणसम्बन्धी तालिम

समुदायतहका स्वास्थ्यकर्मीका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण
भाग- ५

नेपाल सरकार
महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
केन्द्रीय बालकल्याण समिति

प्रकाशक: केन्द्रीय बालकल्याण समिति, हरिहरभवन, ललितपुर

सहयोग: प्लान इन्टरनेशनल नेपाल, श्रीमहल, ललितपुर,
सेभ द चिल्ड्रेन, सिनामङ्गल, काठमाडौं,
तेरे दे जोम्स फाउन्डेसन, पुल्चोक, ललितपुर,
युनिसेफ नेपाल, पुल्चोक, ललितपुर,
वर्ल्ड भिजन इन्टरनेशनल नेपाल, सानेपा, ललितपुर ।

प्रथम संस्करण: सेप्टेम्बर, २०१५

लेखन तथा सम्पादन: चन्द्रिका खतिवडा
सहयोग: सुरेन्द्र रेग्मी, निना महर्जन, शिव थापा र कृष्णप्रसाद सुवेदी
(इन्स्टिच्युट फर लिगल रिसर्च एण्ड कन्सल्टेन्सी, लाजिम्पाट, काठमाडौं)

चित्र: केशव खनाल

आकृतिविन्यास: रमेश दाहाल

प्रस्तुत निर्देशिका केन्द्रीय बालकल्याण समितिले इन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपको सहयोगमा तयार गरेको हो । निर्देशिका तयार गर्दा प्लान इन्टरनेशनल नेपाल र वर्ल्ड भिजन इन्टरनेशनल नेपालको आर्थिक सहयोग रहेको थियो भने सेभ द चिल्ड्रेन, तेरे दे जोम्स फाउन्डेसन र युनिसेफ नेपालको प्राविधिक सहयोग रहेको थियो ।

शुभकामना

बालबालिकाको अधिकार र बालसंरक्षणको विषय वर्तमानमा सबैका लागि एक प्राथमिकताका रूपमा रहिआएको छ । यसैलाई सम्बोधन गर्नका लागि स्थानीयदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म बालसंरक्षणका संरचनाहरूको विकास गरी एक व्यवस्थित बालसंरक्षण प्रणाली स्थापित गर्ने प्रारम्भिक कार्यको थालनी भएको छ ।

प्रत्येक बालबालिकाको समृद्ध जीवनको परिकल्पना गर्दै बालबालिकालाई केन्द्रविन्दुमा राखेर धेरै सरकारी निकाय एवं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रि संघ संस्थाहरूले नेपालमा विगत धेरै लामो समयदेखि बालसंरक्षणको क्षेत्रमा कार्य गर्दै आइरहेका छन् । सबैको सहयोग र सहकार्यमा केन्द्रीय बालकल्याण समिति एवं जिल्ला बालकल्याण समितिले समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरू मार्फत बालसंरक्षणको अवधारणाको विकास, बालसंरक्षणका सवालहरूको पैरवी तथा बालसंरक्षणसम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि गर्ने क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेका छन् ।

बालसंरक्षणको क्षेत्रमा क्रियाशील रहेका औपचारिक वा अनौपचारिक संरचनालाई सशक्त बनाउन यी संरचनाहरूमा रहेका सरोकारवालाहरूबीच बालसंरक्षणको आधारभूत अवधारणा, बालसंरक्षणका मुद्दाहरू, बालसंरक्षण कार्यसँग सम्बन्धित सीपहरूबारेमा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु जरूरी छ ।

उपर्युक्त आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नेगरी केन्द्रीय बालकल्याण समितिको अगुवाइमा साभेदार इन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका सदस्य संस्था तथा निकायहरूको सहयोग एवं सहकार्यमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई बालसंरक्षणसम्बन्धी प्रशिक्षण दिन यी तालिम निर्देशिकाहरू तयार पारिएका हुन् ।

यी निर्देशिकाहरू सरल भाषामा तयार भएका छन् र यिनमा गाउँ-समुदायस्तरमा बालसंरक्षण कार्यका लागि आवश्यक सीप, आधारभूत अवधारणा, मुद्दा र भिन्नभिन्न संरचनाहरूका भूमिकालाई प्रस्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

यसको तयारीमा लाग्नु हुने सबैलाई विशेष धन्यवाद दिदै यी निर्देशिकाहरूमा आधारित भएर दिइने तालिमले गाउँ-समुदायस्तरमा रहेका बालसंरक्षण संरचना तथा सरोकारवालाहरूलाई बालसंरक्षण कार्य गर्न सहज हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरेको छु ।

डिल्लीराम गिरी

अध्यक्ष

केन्द्रीय बालकल्याण समिति

प्राक्कथन

बालबालिकाको संरक्षणका लागि घरपरिवारपछि उनीहरूको वरिपरिको समुदायको अहम् भूमिका रहन्छ । समुदायमा नै बालबालिकाले विभिन्न प्रयोजनका निम्ति आफ्नो महत्वपूर्ण समय व्यतीत गरिरहेका हुन्छन्, अन्तर्क्रिया गरिरहेका हुन्छन् र जीवनोपयोगी शिक्षा पाइरहेका हुन्छन् । समुदायमा आधारित भएर क्रियाशील अभिन्न एवं महत्वपूर्ण संरचनाहरूमा विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, बालसंरक्षण समिति, सामुदायिक प्रहरी, आमा समूह, बालक्लब लगायतका थुप्रै संरचनाहरू पर्दछन् ।

विद्यालय शिक्षा आर्जन गर्ने थलो मात्र नभएर बालअधिकार प्रवर्द्धन एवं बालसंरक्षणमा कार्य गर्ने एक महत्वपूर्ण निकाय पनि हो । स्वास्थ्य प्रवर्द्धनका लागि केन्द्रित समुदायतहका स्वास्थ्य संस्था तथा स्वास्थ्यकर्मी अर्का महत्वपूर्ण संयन्त्रहरू हुन् भने समुदायका आमा समूहहरूले पनि बालसंरक्षणमा सक्रिय भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन् । समुदायमा अथवा विद्यालयमा आधारित बालक्लबहरूमा आबद्ध भएर बालबालिकाले आफ्नो हकअधिकार प्रवर्द्धन गर्नुका साथै बालसंरक्षणबारे चेतना जागरणमा उल्लेख्य भूमिका खेल्दै आएका छन् । बालबालिका पीडित हुन पुगेका घटनाको अनुसन्धान गरी पीडितलाई कानुनी उपचार तथा न्याय दिलाउन स्थानीय तथा समुदाय तहका प्रहरीको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । साथै, बालसंरक्षणमा कार्य गर्ने अख्तियारीसहित गठित गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा संवर्द्धन उप-समिति समेत स्थानीयस्तरका बालसंरक्षणका सवालहरूको सम्बोधन गर्नका लागि रोकथाममूलक कार्यका साथै घटनाको द्रुत-सम्बोधन तथा तत्काल उद्धार एवं पुनर्स्थापना लगायतका काममा क्रियाशील रहेका पाइन्छन् ।

समुदायमा आधारित यी संयन्त्रहरू बालबालिका तथा परिवारको सबैभन्दा नजिक रहेर बालसंरक्षणका सवालहरूमा सक्रिय हुन्छन् । समुदायमा बालबालिकामाथि हुने कुनै पनि प्रकारका हिंसा, दूर्व्यवहार, शोषण, विभेद, हेलचेक्रयाईं अनि हानिकारक अभ्यासहरूबारे यी संयन्त्रहरूका सदस्यहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा जानकार हुन्छन् । यसर्थ नेपालको राष्ट्रिय बालसंरक्षण प्रणालीमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई एक महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । अतः यी संयन्त्रहरूलाई बालसंरक्षणमा सक्रिय बनाउन यिनका सदस्यहरूको ज्ञान, सीप तथा दक्षता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक देखिएको छ, ताकि समुदायस्तरमा बालसंरक्षणका सवालहरूलाई रोकथाम गर्ने अनि सकेसम्म चाँडो तिनलाई सम्बोधन गरी बालबालिकालाई पुनर्पीडित हुनबाट जोगाई उनीहरूलाई सुलभ एवं उपयुक्त न्याय प्रदान गर्न सकियोस् । यस सन्दर्भमा विभिन्न संघ-संस्था तथा निकायहरूले आ-आफ्नै शैलीमा यस्ता समुदायमा आधारित संयन्त्रहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि तालिम कार्यशालाहरू गर्दै आएका छन् । तर सबैको सम बुझाइका निम्ति क्षमता अभिवृद्धिका सन्दर्भमा प्रयोग गरिने सामग्रीहरूमा एकरूपता ल्याई एक समानस्तर कायम गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरिएकाले नै बालसंरक्षणको क्षेत्रमा क्रियाशील तथा यस समितिका साभेदारका रूपमा रहँदै आएका ईन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका सदस्य संस्था तथा निकायहरूसँगको सहकार्यमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई लक्षित यो तालिम निर्देशिका तयार गरिएको हो । यसबाट आगामी दिनहरूमा सबैका तर्फबाट यसैलाई आधार मानी एकै प्रकारका तालिम कार्यशालाहरू सम्पन्न भई एकरूपता कायम हुने विश्वास गरिएको छ ।

यस तालिम प्याकेजमा जम्मा आठवटा निर्देशिकाहरू छन् । निर्देशिकाको भाग १ देखि ३ सबै समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि उपयोगी हुनेगरी तयार गरिएको छ । तिनमा बालसंरक्षणका आधारभूत अवधारणा, पद्धति, संरचनाहरू, मुद्दाहरू तथा आवश्यक आधारभूत सीपहरू जस्ता पक्षहरूलाई समेटिएको छ । भाग ४ देखि ८ कुनै संयन्त्र विशेषको लागि निर्दिष्ट छ र तत्तत् बालसंरक्षण संयन्त्रको भूमिकामा आधारित भएर छुट्टै तालिम सञ्चालन गर्न सहयोगी हुनेगरी तयार गरिएको छ । भाग ४ विद्यालयको तहमा बालसंरक्षणका निम्ति, भाग ५ समुदायतहका स्वास्थ्यकर्मीका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षणका निम्ति, भाग ६ बालक्लबका सदस्यहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षणका निम्ति, भाग ७ आमा समूहका सदस्यहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षणका निम्ति र भाग ८ समुदायस्तरमा क्रियाशील प्रहरीहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षणका निम्ति केन्द्रित गरी तयार गरिएका छन् ।

यी तालिम निर्देशिकाहरूले समुदायमा आधारित विभिन्न बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको क्षमता विकास गरी बालसंरक्षण कार्यलाई अभै

प्रभावकारी बनाउने अपेक्षा गरेको छु । अनुभवले के देखाएको छ भने समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई सुदृढ एवं दक्ष बनाउन सकिएमा मात्र बालसंरक्षण कार्यमा अपेक्षित परिणाम पाउन सकिन्छ ।

बालसंरक्षण कार्यमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका भूमिका अनुरूप उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न संस्था तथा निकायहरूले प्रयोग गर्दै आएका सामग्रीहरू समेतलाई एकीकृत गर्दै समानस्तर कायम गर्ने अभिप्रायले तयार गरिएका यी निर्देशिकाहरू तयार गर्नुहुने बालअधिकारकर्मी श्री चन्द्रिका खतिवडा तथा उहाँको टिमलाई धेरै धन्यवाद दिन्छु । विभिन्न चरणमा भएका छलफलमा सक्रिय सहभागी भई पृष्ठपोषण गर्नुहुने केन्द्रीय तथा जिल्ला बालकल्याण समिति एवम् अन्य संघसंस्था तथा निकायका मित्रहरू सबै धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । केन्द्रीय बालकल्याण समितिको यो अभियानलाई साकार गर्न लेखन तथा प्रकाशनमा आर्थिक सहयोग गर्ने प्लान ईन्टरनेशनल नेपाल र वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाललाई धेरै धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । साथै, निर्देशिकाको समग्र खाका तयार गर्न तथा यसका विषयवस्तुमा आफ्नो सुझाव, कार्यक्षेत्रमा सँगालेका अनुभवहरू तथा स्रोत-सामग्री उपलब्ध गराएर प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने ईन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका अन्य सदस्यहरू युनिसेफ नेपाल, सेभ द चिल्ड्रेन र तेरे दे जोम्स फाउन्डेसनलाई म हृदयदेखि नै धन्यवाद दिन्छु ।

अब यो हामी सबैको साभ्रा सामग्रीको रूपमा रहेको छ । समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सबैबाट यी निर्देशिकाहरूको प्रयोग गरी त्यसबाट प्राप्त व्यवहारिक सुझावहरूलाई समावेश गरी आवश्यकताअनुरूप आगामी दिनहरूमा यिनमा नियमित परिमार्जन गरिने नै छ ।

धन्यवाद !

तारक घिताल

कार्यकारी निर्देशक

केन्द्रीय बालकल्याण समिति

मन्तव्य

बालबालिकाको अधिकारको सुनिश्चितता र बालसंरक्षण वर्तमानमा विश्वकै प्रमुख सवालको रूपमा उठदै आइरहेको छ । नेपालमा पनि बालसंरक्षणका मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि स्थानीयदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म बालसंरक्षणका संरचनाहरूलाई सक्रिय गराई एक बालसंरक्षण प्रणालीको विकास गर्न प्रारम्भिक कार्यको थालनी भएको छ । राष्ट्रिय बालसंरक्षण प्रणालीमार्फत बालबालिका र समुदायको प्रतिरोधात्मक क्षमतामा अभिवृद्धि तथा बालसंरक्षणका सवालहरूको पैरवीको कार्य समुदायस्तरदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म हुँदै आइरहेको छ ।

प्रत्येक बालबालिकाको समृद्ध जीवनको परिकल्पना गर्दै बालबालिकालाई केन्द्रविन्दुमा राखेर वर्ल्ड भिजन इन्टरनेशनल नेपाल, प्लान इन्टरनेशनल नेपाल, सेभ द चिल्ड्रेन, युनिसेफ नेपाल र तेरे दे जोम्स फाउन्डेसनलगायत अन्य संस्थाहरूले नेपालमा लामो समयदेखि बालसंरक्षणको क्षेत्रमा कार्य गर्दै आइरहेका छन् । हामी इन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका सदस्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्था तथा निकायहरूले आ-आफ्नो प्रयासबाट केन्द्रीय बालकल्याण समिति एवं जिल्ला बालकल्याण समितिको साभेदारीमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूमार्फत बालसंरक्षणको अवधारणाको विकास, बालसंरक्षणका सवालहरूको पैरवी तथा बालसंरक्षणसम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि गर्ने क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन् ।

बालबालिकालाई समृद्ध जीवन जीउन सक्षम बनाउन उनीहरूको अधिकार तथा संरक्षणको सुनिश्चितता हुन जरूरी छ र यसका लागि समुदायदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म बालबालिकाको संरक्षणको जिम्मेवारी पाएका बालसंरक्षण संरचनाहरूको सबलीकरण गर्न जरूरी छ । हामी बालकेन्द्रित अन्तर्राष्ट्रिय संस्था तथा निकायहरू त्यसलाई अत्यन्त आवश्यक एवं महत्वको कार्य ठान्दछौं । यी संरचनाहरूमा रहेका सरोकारवालाहरूको बालसंरक्षणको आधारभूत अवधारणा, बालसंरक्षणका मुद्दाहरू, बालसंरक्षण कार्यसँग सम्बन्धित सीपहरू बारेमा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु जरूरी ठान्दछौं ।

उपर्युक्त आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नेगरी केन्द्रीय बालकल्याण समितिको अगुवाइमा वर्ल्ड भिजन इन्टरनेशनल नेपाल र प्लान इन्टरनेशनल नेपालको आर्थिक सहयोग एवं इन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपको सदस्य संस्था तथा निकायहरूको प्राविधिक सहयोगमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई बालसंरक्षणसम्बन्धी प्रशिक्षण दिन यी तालिम निर्देशिकाहरू तयार पारिएका हुन् । आठवटा भागहरूमा प्रस्तुत गरिएका यी निर्देशिकाहरू समुदायका छुट्टाछुट्टै बालसंरक्षण संयन्त्रहरू: गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा संवर्द्धन उपसमिति, विद्यालय, स्वास्थ्यकर्मी, आमा समूह, बालकलबहरू तथा स्थानीय प्रहरीहरूको क्षमता अभिवृद्धिको लागि सहयोग पुऱ्याउनेगरी तयार गरिएका छन् । यी निर्देशिकाहरू सरल भाषामा तयार भएका छन् र यिनमा गाउँ-समुदायस्तरमा बालसंरक्षण कार्यका लागि आवश्यक सीप, आधारभूत अवधारणा, मुद्दा र भिन्नभिन्न संरचनाहरूका भूमिकालाई प्रस्तरूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

यी निर्देशिकाहरू तयार पार्ने क्रममा केन्द्रीय बालकल्याण समिति, जिल्ला बालकल्याण समिति र इन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपको सदस्य संस्था तथा निकायहरूको साथै अन्य सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी पृष्ठपोषण लिइएको थियो । अतः यी निर्देशिकाहरूमा आधारित भएर दिइने तालिमले समुदायस्तरमा रहेका बालसंरक्षण संरचना तथा सरोकारवालाहरूलाई बालसंरक्षण कार्य गर्न सहज हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरेका छौं ।

अन्त्यमा, यी तालिम निर्देशिकाहरू प्रकाशनका लागि आर्थिक सहयोग गर्ने वर्ल्ड भिजन, यु.के. र प्लान नर्वेलाई विशेष धन्यवाद दिन्छौं । यी तालिम निर्देशिकाहरू तयार पर्दा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्नुहुने इन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका सबै सदस्यहरूका सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई पनि धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं । साथै, यी निर्देशिकाहरूको लेखनको अभिभारा लिनुहुने श्री चन्द्रिका खतिवडा र उहाँको सम्पूर्ण टिम तथा चित्राङ्कन र लेआउट डिजाइन गर्नुहुने ईको नेपालको टिमलाई समेत विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं ।

माटियस ब्रायन्सन
राष्ट्रिय निर्देशक
प्लान इन्टरनेशनल नेपाल

दलैलाह (लाला) बोर्जा
राष्ट्रिय निर्देशक
सेभ द चिल्ड्रेन

डा. सेबाष्टियन चुग
देशीय प्रतिनिधि
तेरे दे जोम् - लोजान (टिडिएच)

तोम होजुमी
देशीय प्रतिनिधि
यूनिसेफ नेपाल

लिजा साटो
राष्ट्रिय निर्देशक
वर्ल्ड भिजन इन्टरनेशनल नेपाल

कृतज्ञता

गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा संवर्द्धन उप-समितिलगायत समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको क्षमता अभिवृद्धिको लागि सिलसिलेवाररूपमा तालिम सञ्चालन गर्न निर्देशिकाको आवश्यकता बोध भएपछि केन्द्रीय बालकल्याण समिति र ईन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका सदस्य संस्था वा निकायहरूको तर्फबाट संयुक्तरूपमा तीन चरणको तालिमको पाठ्यक्रम तर्जुमा गरियो । सोहीअनुरूप इन्स्टिट्यूट फर लिगल रिसर्च एण्ड कन्सल्टेन्सीका तर्फबाट हामीले निर्देशिकाको प्रारम्भिक लेखन कार्य थाल्यौं । निर्देशिकाको भाग १, २ र ३ को लेखन कार्य सम्पन्न भएपछि समुदायमा क्रियाशील विद्यालय, स्वास्थ्यकर्मी, स्थानीय प्रहरी, आमा समूह र बालकलबहरूलाई लक्षित गरी थप सामग्रीसहित खासखास निर्देशिकासमेत तयार गर्ने निर्णय भयो । त्यसैअनुरूप निर्देशिकाहरू ८ भागमा तयार भएका हुन् । भाग १ देखि ३ सम्म सबै समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि सञ्चालन हुने तालिममा आवश्यकताअनुरूप उपयोग गरिनुपर्दछ भने अन्य भागहरू निर्दिष्ट लक्षित समूहको तालिमका लागि उपयोगी हुनेछन् ।

यी निर्देशिकाहरूको लेखन तथा सम्पादनका क्रममा हामीले धेरै महानुभावहरूको सहयोग पाएका छौं । समुदायतहमा बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई तालिम दिन खासगरी प्लान ईन्टरनेशनल नेपाल, वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल र सेभ द चिल्ड्रेनले उपयोग गर्दै आएका सामग्री तथा बालसंरक्षण कार्यमा खासगरी समुदायतहमा कार्यरत महानुभावहरूका अनुभव तथा सिकाइलाई आवश्यकताअनुसार निर्देशिकामा समावेश गरिएको छ । त्यस्तै निर्देशिकाको मस्यौदा तयार भएपछि जिल्ला बालकल्याण समिति, प्लान ईन्टरनेशनल नेपाल र वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपालका कर्मचारी/पदाधिकारी तथा साभेदार संस्थाका कर्मचारीहरूलाई आमन्त्रित गरी परीक्षण तालिम सञ्चालन गरिएको थियो । ती तालिमहरूबाट आएका सुभाबको आधारमा निर्देशिकामा आवश्यक परिमार्जन गरिएको थियो ।

यस निर्देशिकालाई यसरूपमा ल्याउन योगदान पुऱ्याउनुहुने सबै महानुभावहरूप्रति म कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

निर्देशिकाको अवधारणा, पाठ्यक्रम तर्जुमा तथा मस्यौदामाथि सुभाब प्रदान गर्नुहुने:

केन्द्रीय बालकल्याण समितिका श्री तारक धिताल, श्री नमूना भुषाल र श्री नीता गुरुङ्ग ।

प्लान ईन्टरनेशनल नेपालका श्री मधुवन्ती तुलाधर र श्री सुभाषा श्रेष्ठ ।

वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपालका श्री अर्पणा रोगोन, श्री दिलिप गिरी र श्री भविन्द्र राई ।

सेभ द चिल्ड्रेनका श्री कीर्ति थापा र श्री मदन गोतामे ।

युनिसेफ नेपालका श्री ब्रिजिट र श्री इभान राई ।

तेरे दे जोम्स फाउन्डेसनका श्री नवजीत कर्माचार्य ।

निर्देशिकाको परीक्षण प्रशिक्षणका सहभागी तथा प्रशिक्षकहरू:

प्लान ईन्टरनेशनल नेपालको आयोजनामा बुढानीलकण्ठ, काठमाडौंमा सम्पन्न पहिलो चरणको तथा हेटौंडा मकवानपुरमा सम्पन्न दोस्रो चरणको तालिमका सहभागी प्लान ईन्टरनेशनल नेपाल र साभेदार संस्थाका कर्मचारी तथा पदाधिकारीज्यूहरू,

वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपालको आयोजनामा धुलिखेल, काभ्रेपलाञ्चोकमा सम्पन्न तालिमका सहभागी वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल र साभेदार संस्थाका कर्मचारी तथा पदाधिकारीज्यूहरू,

वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल, सुनसरीको आयोजनामा ईटहरीमा सम्पन्न तालिमका सहभागी वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल र साभेदार संस्थाका कर्मचारी तथा पदाधिकारीज्यूहरू तथा सुनसरी जिल्लाका गाउँ बालसंरक्षण तथा संवर्द्धन उपसमितिका सदस्यज्यूहरू,

केन्द्रीय बालकल्याण समितिले चितवन र ललितपुरमा सम्पन्न गरेको तालिमहरूमा सहभागी बालकल्याण अधिकारीज्यूहरू, जिल्ला बालकल्याण समितिका पदाधिकारीज्यूहरू तथा बालअधिकार अधिकृतज्यूहरू,

निर्देशिकाको परीक्षण प्रशिक्षण कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने :

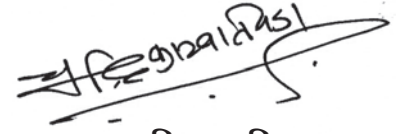
नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानका वरिष्ठ अध्ययन निर्देशक श्री भरत थापा, स्वतन्त्र विज्ञ श्री उद्धवराज पौड्याल, स्वतन्त्र विज्ञ श्री प्रकाश कोइराला, स्वतन्त्र विज्ञ श्री प्रल्हाद ढकाल, इन्स्टिच्यूट फर लिगल रिसर्च एण्ड कन्सल्टेन्सीका श्री सुरेन्द्र रेग्मी, श्री शिव थापा, श्री कृष्णप्रसाद सुवेदी र निना महर्जन ।

लेखन तथा सम्पादन कार्यमा सहयोग :

श्री शिव थापा, श्री सुरेन्द्र रेग्मी, श्री निना महर्जन र श्री कृष्णप्रसाद सुवेदी ।

निर्देशिकाको चित्रलेखन गर्नुहुने श्री केशव खनाल र आकृतिविन्यास गर्नुहुने श्री रमेश दहाल ।

सबैलाई धेरै धेरै धन्यवाद !

वन्दिना सतिवडा.

निर्देशक, इन्स्टिच्यूट फर लिगल रिसर्च एण्ड कन्सल्टेन्सी,
काठमाडौं, नेपाल

निर्देशिकाको परिचय

सुरक्षित वातावरणसहित आफ्नो संरक्षणको सुनिश्चितता पाउनु सबै बालबालिकाको अधिकार हो । यस अधिकारलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, राष्ट्रिय कानून र बालबालिकासम्बन्धी नीति, २०६९ तथा नेपालले अनुमोदन गरेको संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ तथा यसका दुईवटा इच्छाधीन आलेखहरू^१ (बालबालिकाको बेचबिखन, बालवेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणविरुद्ध तथा सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोगविरुद्धका इच्छाधीन आलेखहरू, २०००) ले सुनिश्चित गरेका छन् । यसर्थ, बालबालिकाविरुद्ध हुने कुनै पनि प्रकारका हिंसा, दूर्व्यवहार, शोषण, भेदभावलगायतका हानिहरूबाट जोगाउन सम्भव सबै प्रयत्न हुनु जरूरी छ ।

बालबालिकाको संरक्षणको अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रमुख दायित्व राज्यको हो । यस कार्यमा बाबुआमा, अभिभावक एवं समुदायका प्रत्येक सदस्य र स्वयं बालबालिकाको सहभागिता र सहकार्य आवश्यक हुन्छ । त्यसरी नै समुदायमा आधारित भएर बालसंरक्षणका लागि क्रियाशील महत्त्वपूर्ण संरचनाहरूमा विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, बालसंरक्षण समिति, स्थानीय प्रहरी, आमा-समूह, बालकलबलगायतका संरचनाहरू पर्दछन् ।

समुदायमा आधारित यी संयन्त्रहरू बालबालिका तथा परिवारको सबैभन्दा नजिक रहेर बालसंरक्षणका सवालहरूमा सक्रिय हुन्छन् । समुदायमा बालबालिकामाथि हुने कुनै पनि प्रकारका हिंसा, दूर्व्यवहार, शोषण, विभेद, हेलचेक्रयाइँ अनि हानिकारक अभ्यासहरूबारे यी संयन्त्रहरूका सदस्यहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा जानकार हुन्छन् । यसर्थ नेपालको राष्ट्रिय बालसंरक्षण प्रणालीमा महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई स्वीकार गरिएको छ । अतः यी संयन्त्रहरूलाई बालसंरक्षणमा सक्रिय बनाउन यिनका सदस्यहरूको ज्ञान, सीप तथा दक्षता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक देखिएको छ ताकि समुदायस्तरमा बालसंरक्षणका सवालहरूलाई रोकथाम गर्ने अनि सकेसम्म चाँडो तिनलाई सम्बोधन गरी बालबालिकालाई पुनर्पिडित हुनबाट जोगाई उनीहरूलाई सुलभ अनि उपयुक्त न्याय प्रदान गर्न सकियोस् ।

नेपाल सरकारले बालअधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रम निर्देशिका, २०६५ लागु गरी गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उप-समिति र जिल्ला बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उप-समिति (यी समितिलाई 'भिसीपिसी', 'एमसीपिसी' र 'डिसीपिसी' भनेर पनि चिनिन्छ) को गठनको व्यवस्था गर्नुका साथै तिनका भूमिका तथा कार्यहरू तय गरेको छ ।

गाउँ/नगरस्तरमा गठन भएका बालसंरक्षण समितिलगायत समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको कार्यमा सहयोग पुऱ्याई खासगरी समुदायतहमा बालसंरक्षण कार्यको प्रभावकारिता बढाउन बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका सदस्यहरूको क्षमता बढाउन आवश्यक छ । त्यसरी नै बालसंरक्षणमा क्रियाशील व्यक्ति, संस्था तथा निकायहरूको विषयगत ज्ञान, सीप र दक्षता अभिवृद्धि गर्न समेत आवश्यक देखिएको छ । यही निर्दिष्ट लक्ष्यका साथ यी निर्देशिकाहरू तयार गरिएका हुन् । अनुभवले के देखाएको छ भने समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई सुदृढ एवं दक्ष बनाउन सकिनेमा मात्र बालसंरक्षण कार्यमा अपेक्षित परिणाम पाउन सकिन्छ ।

प्रस्तुत 'समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि बालसंरक्षणसम्बन्धी तालिम निर्देशिका' लाई आठवटा अलग-अलग पुस्तकको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

भाग १	:	बालसंरक्षणसम्बन्धी आधारभूत अवधारणा, पद्धति एवम् संरचनाहरू,
भाग २	:	बालसंरक्षणसँग सम्बन्धित स्थानीय मुद्दाहरू,
भाग ३	:	बालसंरक्षण कार्यसँग सम्बन्धित आधारभूत सीपहरू,
भाग ४	:	विद्यालयको तहमा बालसंरक्षण,
भाग ५	:	समुदायतहका स्वास्थ्यकर्मीका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण,
भाग ६	:	बालकलबका सदस्यहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण,
भाग ७	:	आमा-समूहका सदस्यहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण,
भाग ८	:	समुदायस्तरमा क्रियाशील प्रहरीहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण

^१ बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को तेस्रो इच्छाधीन आलेख अर्थात् उजुरी प्रक्रियासम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, २०११ ले भने बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि तथा यसका दुईवटा इच्छाधीन आलेखहरूले प्रदत्त गरेका हकअधिकारहरूको हनन भएको सन्दर्भमा राज्यस्तरबाट कुनै उपचार नपाएको अवस्थामा संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकार समितिमा गर्न सकिने उजुरीको अधिकार बालबालिकालाई प्रदान गरेको छ । तर नेपालले आजसम्म यो इच्छाधीन आलेखमा हस्ताक्षर वा अनुमोदन गरिसकेको छैन ।

यी आठवटै निर्देशिकाहरूमा विषयगत रूपमा तालिम सत्रहरू र सोसँग सम्बन्धित जानकारी (अर्थात अध्ययन-सामग्री) उपलब्ध गराइएको छ । निर्देशिकाको प्रत्येक भागहरूमा उल्लिखित विषयवस्तुलाई समेटी सिलसिलेवार रूपमा प्रशिक्षण सञ्चालन गर्नु जरुरी छ । त्यसैले प्रत्येक भागका विषयवस्तुबारे प्रशिक्षण सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू तथा लाग्ने समयावधिबारे पनि सम्बन्धित भागहरूमा नै उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै ती सत्रहरू सञ्चालन गर्न सहजकर्ता/प्रशिक्षकले गर्नुपर्ने आवश्यक तयारी तथा सत्र सञ्चालनका क्रममा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू समेत सत्रको वर्णनमा उल्लेख छ ।

निर्देशिकाको भाग १ देखि ३, सबै समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि उपयोगी हुनेगरी तयार गरिएको छ जसमा बालसंरक्षणका आधारभूत अवधारणा, पद्धति, संरचनाहरू, मुद्दाहरू तथा आवश्यक आधारभूत सीपहरू जस्ता पक्षहरूलाई समेटिएको छ । अनि, भाग ४ देखि ८ कुनै संयन्त्र विशेषको लागि निर्दिष्ट छ र तत्तत् बालसंरक्षण संयन्त्रको भूमिकामा आधारित भएर छुट्टै तालिम सञ्चालन गर्न सहयोगी हुनेगरी तयार गरिएको छ ।

अतः यी निर्देशिकाहरूले समुदायस्तरमा बालसंरक्षण कार्यमा संलग्न व्यक्ति, संस्था तथा निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा एक औजारका रूपमा सहयोग पुऱ्याउनेछ र बालसंरक्षण कार्यलाई अभै प्रभावकारी बनाउनेछ भन्ने हाम्रो विश्वास छ । निर्देशिकाको व्यवहारिक कार्यन्वयनबाट प्राप्त हुने अनुभवहरूबाट सिक्दै यसलाई समयसापेक्षरूपमा परिमार्जन गर्दै लगिनेछ ।

निर्देशिका प्रयोगका सन्दर्भमा प्रशिक्षक तथा सहजकर्तालाई केही सुझावहरू

- प्रशिक्षक/सहजकर्ताले प्रशिक्षणअघि नै यस निर्देशिकाको आठवटै भागहरूको गहन अध्ययन गर्नु जरुरी छ । पर्याप्त तयारीबिना प्रशिक्षणमा जानुहुँदैन ।
- यस निर्देशिकाअनुरूप सञ्चालन हुने तालिममा समुदायमा रहेका बालसंरक्षण संयन्त्रहरूमा विभिन्न पृष्ठभूमिका व्यक्तिहरूको संलग्नता हुने भएकोले प्रशिक्षण सञ्चालन गर्दा उपलब्ध समयलाई हेक्का राख्दै विषयवस्तुको प्राथमिकीकरण गर्नु आवश्यक हुन्छ ।
- तालिममा सहभागी हुने सहभागीहरूको विषयप्रतिको ज्ञान र बुझाइको स्तरलाई तालिम सत्र सञ्चालन गर्नुअगावै बुझ्ने कोशिस गर्नुहोस् र आवश्यकताअनुरूप अध्ययन-सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।
- आवश्यकतानुसार मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस्, जसलाई सत्र सञ्चालनको क्रममा सहभागीहरूलाई विषयबारे बुझाउन सजिलोसँग प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- यस निर्देशिकाको प्रत्येक सत्रमा एक निश्चित प्रक्रिया र विधिहरू तय गरिएको छ । खासगरी प्रशिक्षार्थीको सिकाइलाई व्यवस्थित गर्न सकियोस् भनी त्यसो गरिएको हो । प्रशिक्षक/सहजकर्ताले यहाँ दिइएको विधि, प्रक्रिया सञ्चालन गर्न अभ्यस्त हुनुपर्दछ र/वा त्यसको विकल्पमा अर्कै कुनै विधि वा प्रक्रिया उपयोग गर्ने हो भने त्यसबारेमा विश्वस्त हुनु जरुरी छ ।
- यस निर्देशिकामा उल्लेख गरिएका सत्रको प्रक्रियाहरू स्थानीय परिवेशसँग मिल्दो भएनभएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । यदि कुनै विधि र प्रक्रिया व्यवहारिक नभएको पाइएमा त्यसलाई प्रशिक्षक/सहजकर्ताले परिवर्तन गरी उपयोगी विधि र प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।
- यस निर्देशिकाको प्रत्येक सत्रको लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको जोहो तालिम स्थलमा जानुपूर्व नै गर्नुपर्दछ । तालिमका सहभागीहरूको सङ्ख्याअनुसार आवश्यक सामग्री व्यवस्थापन गर्नु प्रशिक्षक/सहजकर्ताको जिम्मेवारी हो ।
- तालिमलाई प्रभावकारी बनाउन तालिम कक्षको भौतिक व्यवस्थापनले महत्त्व राख्दछ । त्यसैले प्रशिक्षक/सहजकर्ताले तालिमको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पर्ने सबै पक्षहरूको चेकलिष्ट तयार गरी तालिम अगावै आयोजकसँग सरसल्लाह गरी सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी, प्रशिक्षक/सहजकर्ताले तालिमका लागि चाहिने उपकरण तथा मसलन्द एवम् लजिस्टिकको अग्रिमरूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

प्रशिक्षक/सहजकर्ताका लागि केही व्यवहारिक सीपहरू

सत्र वा प्रस्तुतीकरणको तयारीको क्रममा

- सहजकर्ता/प्रशिक्षकले सँधै आफ्ना श्रोता को हुन् भन्ने कुराबारे जानकारी राख्नुपर्दछ । साथै, सहजकर्ता/प्रशिक्षकले समूह गतिशीलता (Group Dynamics) को बारेमा पनि जान्न जरुरी हुन्छ, जसको कारणले प्रस्तुतीकरणको क्रममा सबै

सहभागीहरूका स्वभाव बुझेर उनीहरूलाई साथै लिई प्रस्तुतीकरण गर्न सहजकर्ता/प्रशिक्षकका लागि सहज हुन्छ ।

- आफूले किन प्रस्तुति गर्दै हुनुहुन्छ, अर्थात सो प्रस्तुतिको उद्देश्य के हो भन्ने कुरा पनि राम्ररी मनन गर्नुहोस् ।
- आफूले कहाँ अनि कहिले अर्थात कुन स्थान, परिवेश अनि परिस्थितिमा प्रस्तुति गर्दै हुनुहुन्छ, त्यसको हेक्का राख्नुहोस् तथा त्यसैअनुरूप आफ्नो भेषभुषा अनि प्रस्तुतीकरणको तयारी गर्नुहोस् ।
- आफ्नो प्रस्तुतिको लागि कति समय दिइएको छ, त्यसलाई ध्यानमा राख्नुहोस् त्यति समयमा आफ्नो विषयवस्तुलाई कसरी सहभागी सुहाउँदो भाषामा प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुति गर्ने हो, त्यसको तयारी गर्नुहोस् ।
- सत्र सञ्चालन गर्ने स्थान तथा तालिम हलमा उपलब्ध सुविधाहरूको आधारमा आफूले प्रस्तुतिको क्रममा प्रयोग गर्ने विधिको निर्धारण गर्नुहोस् । उदाहरणको लागि यदि आफूले प्रस्तुति गर्न लागेको स्थानमा विद्युत उपलब्ध छैन वा आफ्नो प्रस्तुतिको समयमा लोडसेडिङ्गको कारणले विद्युत उपलब्ध हुन सक्दैन भने एल.सी.डी. प्रोजेक्टरजस्ता विद्युतीय उपकरणहरूको प्रयोग गर्ने विधिहरू अनुपयुक्त हुन सक्दछन्, अतः वैकल्पिक विधिहरू निर्धारण गर्नुहोस् ।
- आफूले के-कस्ता विषयवस्तुहरू आफ्नो प्रस्तुतिमा समावेश गर्न चाहनुहुन्छ, त्यसलाई सहभागीहरूको आवश्यकता तथा ज्ञान र बुझाइको स्तरअनुसार प्राथमिकीकरण गर्नुहोस् ।
- आफूले प्रयोग गर्ने सहायक सामग्रीहरू (पावरप्वाइन्ट प्रिजेन्टेशन, महत्त्वपूर्ण बुँदाहरू, अध्ययन-सामग्री हातेपत्र) बारे जानकारी राख्नुहोस् ।
- साथै प्रस्तुतीकरणको क्रममा आफूलाई आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरूको जोहो पनि तयारीको क्रममा नै गर्नुहोस् ।

प्रस्तुतीकरण गर्नुअघि

- प्रस्तुतिको सुरुवातको क्रममा सहभागीहरूलाई आफ्नो परिचय दिनुहोस् । त्यसपश्चात आफूले के-के प्रस्तुति गर्दैछु भन्ने कुरा जानकारी गराउनुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई तालिम हल कक्षाकोठा नरहेको तथा आफू शिक्षक नभई प्रशिक्षक/सहजकर्ता हूँ भन्ने कुरा जानकारी गराउनुहोस् । यसर्थ, आफू र सहभागीहरूको स्तरमा कुनै अन्तर नरहेको कारण सहभागीहरूलाई खुला रूपले प्रस्तुतीकरणमा सहभागी हुन आह्वान गर्नुहोस् ।
- सहभागीहरूमाथि आफू सबैभन्दा जान्नेसुन्ने हूँ भन्ने भाव कहिले पनि प्रकट नगर्नुहोस् तर सो विषयसँग सम्बन्धित सहभागीहरूका जिज्ञासा मेटाउनका लागि भने आफू जसरी पनि तयार हुने कुरा भने दर्शाउनुहोस् । आफूसँग भएको ज्ञान नपुग्दो भएको अवस्थामा पनि आफूले अन्य ज्ञानका स्रोत प्रयोग गर्नसक्ने जानकारी भने दिनुहोस् ।
- प्रस्तुतीकरणको क्रममा सहभागीहरूले आफ्नो कुनै प्रश्न वा जिज्ञासा रहेको स्थितिमा कुनै पनि बेला सहजकर्ता/प्रशिक्षकलाई रोकेर आफ्नो अभिव्यक्ति राख्न सक्ने कुरा बताउनुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई आफूले अब प्रस्तुतीकरण सुरु गर्दैछु भन्ने कुरा जानकारी गराउनुहोस् र प्रस्तुतीकरणका लागि अनुमति मागेर प्रस्तुतीकरण थाल्नुहोस् ।

प्रस्तुतीकरणको क्रममा

- सहजकर्ता/प्रशिक्षकले भन्न लागेको कुरा सहभागीहरूको लागि नयाँ विषय हो वा होइन भन्ने यकीन गर्नुहोस् । यसका लागि सहभागीहरूसँग सो विषयमा के-कस्तो ज्ञान छ भन्ने कुरा जान्ने प्रयत्न गर्नुहोस् ।
- प्रस्तुतीकरणको क्रममा सदैव उत्साही हुनुहोस् र सकेसम्म माफी नमाग्नुहोस् ।
- डर स्वभाविक हो भन्ने कुरा सोच्नुहोस् र आफूलाई देखिने र सुनिने बनाउनुहोस् । साथै, सबै सहभागीहरूसम्म आँखाको माध्यमबाट पुग्नुहोस्, अर्थात Eye Contact गर्नुहोस् ।
- आफ्नो विषयलाई संक्षिप्त तथा सरल तरिकाले तार्किक रूपमा प्रस्तुतीकरण गर्नुहोस् । विस्तृत रूपरेखाहरू दिइरहनु केवल समयको बर्बादी हो, त्यसको साटो पर्याप्त उदाहरणहरू दिनुहोस् ।
- सम्भव भएसम्म आफ्नो प्रस्तुतिलाई अन्तर्क्रियात्मक बनाउनुहोस् । अन्तर्क्रियात्मक बनाउने क्रममा सकेसम्म सबै सहभागीहरूलाई संलग्न गराउनुहोस् । समूहमा छिट्टै आफ्ना विचारहरू राख्न नसक्ने सहभागीहरूलाई आफ्ना विचारहरू राख्न उत्प्रेरित गर्नुहोस् । तर यसो गर्दा ती सहभागीहरूलाई हीनताबोध नहोस् भन्ने कुरामा सहजकर्ता/प्रशिक्षकले विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ ।

- प्रस्तुतीकरणको क्रममा सकेसम्म प्राविधिक जानकारीहरूलाई कम गर्नुहोस् । यदि प्राविधिक जानकारीहरू दिनै परेको स्थिति छ भने पनि तिनलाई सरल भाषामा सहभागीहरूलाई बुझ्न सहज हुनेगरी प्रस्तुति गर्नुहोस् ।
- प्रस्तुतीकरणको क्रममा प्रश्नहरू आउनु राम्रो हो । ती प्रश्नहरूको आफ्नो ज्ञान र क्षमताले भ्याएसम्म उत्तर दिनुहोस्, तर यस क्रममा आफूले दिएको जानकारी सत्य तथ्यपरक छ भन्ने कुराको यकीन भने अवश्य गर्नुहोस् । साथै त्यसभन्दा बढी जानकारी सहभागीहरूले कहाँ पाउन सक्दछन् भन्ने स्रोत पनि सहभागीहरूलाई बताउनुहोस् ।
- सँधै समयको परिपालना गर्नुहोस् । आफूलाई दिइएको समयभित्र नै आफ्नो प्रस्तुतीकरण सिध्याउनुहोस् ।
- मौखिक (शब्द, विषयवस्तु, भाषा) अर्थात्, सहजकर्ताले जे बोल्छ, त्यसले ७ प्रतिशत, आवाज (उत्साह, आत्मविश्वास, गति) अर्थात् जसरी भनिन्छ, त्यसले ३८ प्रतिशत र दृष्य (अनुहारको हावभाव, शरीरको हावभाव, इसारा, आँखाको चाल) अर्थात् सहजकर्ताले जसरी हेर्छ र व्यवहार गर्छ, त्यसले ५५ प्रतिशत सहभागीहरूमा प्रभाव पार्दछ । यसर्थ, प्रस्तुतीकरणमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भनेकै सहजकर्ताको अमौखिक सञ्चार हो । त्यसैले आफ्ना अमौखिक सञ्चारहरूमा सहजकर्ता/प्रशिक्षकले ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।
- प्रस्तुतीकरणको क्रममा कुनै विधि प्रयोग गर्दै हुनुहुन्छ भने, त्यसलाई प्रभावकारी ढङ्गले प्रयोग गर्नुहोस् ।
- प्रस्तुतिपछि सारांशमा पुनः आफूले भनेका कुराहरू दोहोर्न्याउनुहोस् ।
- अभ्यासले मानिसलाई उत्तम बनाउँछ । प्रस्तुतीकरणपछि सहभागीहरूसँग केही प्रश्नहरू छन् भने सोध्ने अवसर दिनुहोस् । त्यसपछि सबै सहभागीहरूलाई ध्यानपूर्वक आफ्ना कुराहरू सुनिदिएकोमा धन्यवाद दिनुहोस् ।

विषय-सूची

सत्र १: बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान	१
सत्र २: दूर्व्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकामैत्री सञ्चार	१०
सत्र ३: बालदूर्व्यवहारका घटनाको व्यवस्थापन	१४
सत्र ४: सम्भावित जोखिम न्यूनीकरणका लागि पूर्व-तयारी	२१
सत्र ५: बालबालिकामाथि हुने दूर्व्यवहार तथा हिंसा रोकथाममा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका	२८
सत्र ६ : घटना व्यवस्थापनमा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका	३४
सत्र ७ : विपद्को अवस्थामा बालसंरक्षण	३८
सत्र ८ : बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिता	४६
सत्र ९ : बालसंरक्षण कार्यमा बालसंरक्षण संयन्त्रहरू र तिनका भूमिका	५३
सत्र १० : सीफारिस तथा समुदायमा उपलब्ध अन्य सेवाका लागि संयोजन	५९

सत्र १: बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान

१ घण्टा ३० मिनेट

१.१ सत्रको परिचय:

यो सत्रको लक्ष्य बालबालिकाका संरक्षणका सवालहरू पहिचान गरी आवश्यक पर्ने सहयोग दिने तथा सम्बन्धित संस्थामा सीफारिस गर्नसक्ने बनाउनु हो । यो सत्रमा बालबालिकाले भोगेका हिंसा तथा दूर्व्यवहारको पहिचान कसरी गर्न सक्दछन् भन्ने (सूचक)बारे विस्तृतरूपमा छलफल गर्ने अवसर पाउनेछन् ।

१.२. अपेक्षित उपलब्धिहरू:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न कुराहरूमा सक्षम हुने छन् :

- दूर्व्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकामा देखिने शारीरिक वा व्यवहारगत परिवर्तन के-कस्ता हुन्छन् बताउन ।
- दूर्व्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकाको पहिचान गर्न ।
- आवश्यकताअनुरूप सहयोग प्रदान गर्नका लागि सम्बन्धित संस्थामा सीफारिस गर्न ।

१.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, न्यूजप्रिन्ट पेपर, चार वा पाँच रङ्गको मेटाकार्डलाई काटी बनाइएको गोलो आकारको (चपाती) कार्ड ।

१.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया

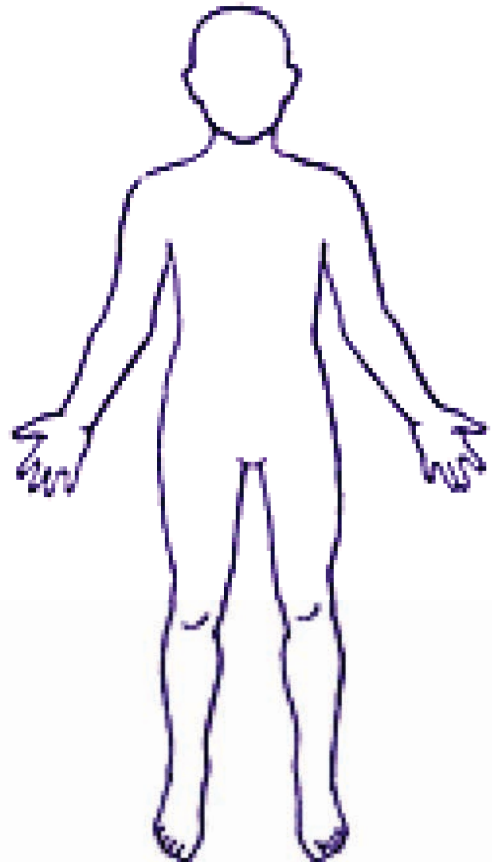
क्रियाकलाप १: पीर पर्दा आउने व्यवहारगत परिवर्तनको स्त-मुल्याङ्कन (२० मिनेट)

- ठूलो समूहमा, तपाईंलाई पीर पर्दा व्यवहारमा कस्ता खालको परिवर्तन आउँछन् भनेर सोध्नुहोस् ।
- सबैलाई आ-आफ्नो कापीमा तपाईं पीडामा हुनुहुन्छ भन्ने तपाईंले नबताए पनि अरुले कसरी चिन्न सक्छन् त, सोको चिन्ह वा सूचकहरूको सूची तयार पार्न लगाउनुहोस् ।
- यसका लागि ५ मिनेटको समय दिनुहोस् ।
- सबैले लेखिसकेपछि पालेपालो विचार नदोहोरिने गरी एक एकवटा बुँदा भन्न लगाउनुहोस् ।
- सहभागीले भनेका सबै बुँदाहरूलाई नदोहो-न्याइकन सेतोपाटीमा टिप्दै जानुहोस् ।

- सामान्यतया: मानिसलाई पीर पर्दा उसको व्यवहारमा देखिने गरी नै परिवर्तन आएको हुन्छ । यो सामान्य प्राकृतिक प्रक्रिया हो भनेर बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप : २ हिंसामा परेका बालबालिकाको पहिचानसम्बन्धी सूचकबारे छलफल (३० मिनेट)

- सहभागीको सङ्ख्या बराबर विभिन्न चार वा पाँच रङ्गको चपाती आकारको कार्डहरूलाई एकठाउँ मिसमास पारी प्रत्येक सहभागीलाई एक एकवटा चपाती आकारका कार्ड टिप्न लगाउनुहोस् । (यसो गर्दा सहभागीले समूह विभाजनका लागि यो विधि प्रयोग गरिएको हो भन्ने थाहा भएमा मिल्ने साथीहरूले एकै रङ्गको चपाती आकारका कार्ड फिक्न सक्छन्, होशियारी अपनाउनुहोस् ।)
- सबैले चपाती आकारको कार्ड लिइसकेपछि एकै रङ्गका सहभागीहरू एक ठाउँमा जम्मा हुन भन्नुहोस् र त्यसबाट समूह निर्माण गर्नुहोस् ।
- अब, फिलप चार्टमा बनाएको मानव शरीरको सादा चित्र सहभागीको अगाडि टाँस्नुहोस् (चित्रको नमूना यसै पृष्ठको दायाँतिर राखिएको छ) ।
- त्यस चित्रको सहयोगमा बालबालिकामाथि दूर्व्यवहार तथा हिंसा भयो भने कस्ता खालका व्यवहारिक, मानसिक वा शारीरिक परिवर्तन (चिन्ह) हुन्छन् सो कुरा तत्सम्बन्धी अङ्कहरूको नजिक लेख्न लगाउनुहोस् । (जस्तै: बालबालिकालाई शारीरिक सजाय दिँदा हात वा खुट्टामा निलडाम देखिन सक्दछ ।)
- यस कार्यका लागि १५ मिनेटको समय दिनुहोस् ।
- छलफलको क्रममा सबै सहभागीले सक्रियतापूर्वक भाग लिए नलिएको यकीन गर्नुहोस् र आवश्यकतानुसार सहजीकरण गर्नुहोस् ।
- सबै समूहले उल्लिखित कार्य गरिसके पछि तिनलाई फरक फरक ठाउँमा टाँस्न लगाउनुहोस् । सबै समूहले समूहगतरूपमा सबै समूहको कामको अवलोकन गर्न सक्ने वातावरण बनाउनुहोस् ।
- अवलोकनको क्रममा कुनै जिज्ञासा भएमा सोध्न, छलफल गर्न र आवश्यक बुँदा थप्न सकिनेबारे सहभागीलाई जानकारी गराउनुहोस् र सबै सहभागीलाई दूर्व्यवहारका लक्षणहरू बुझ्न सहयोग गर्नुहोस् ।
- अब, आवश्यकतानुसार पाठ्यसामग्रीमा रहेको सूचकहरूलाई एक एक गरी छलफल गर्दै प्रस्तुती गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप ३ : सत्रको मूल्याङ्कन तथा सारसंक्षेप (९ मिनेट)

- सत्रको अन्त्यमा सहभागीलाई सत्रअन्तर्गत हालसम्म गरिएका छलफलका सिकाइबारे छलफल गर्नुहोस् ।

सहभागीलाई मूल्याङ्कनका लागि सोध्न सकिने प्रश्नहरू

- यस सत्रमा हामीले के-कस्ता कुराहरूमा छलफल गर्नु ?
- हिसामा परेका बालबालिकाको पहिचान गर्न कसरी वा के-कस्ता सूचकबाट थाहा पाउन सकिने रहेछ ?
- सत्रमा सक्रियतापूर्वक सहभागी भएकोमा धन्यवाद दिदै सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

बालदूर्यवहारका चिन्हहरूको पहिचान

बालबालिकाले देखाउने व्यवहार तथा लक्षणहरूको शुष्म अवलोकन गरी कुनै पनि बालक वा बालिका दूर्यवहार तथा हिंसामा परे नपरेको बुझ्न सकिन्छ । यस्तो कार्यलाई दूर्यवहार वा हिंसाका सूचकहरूको पहिचान भन्न सकिन्छ । बालबालिकामाथि हुनसक्ने संभावित दूर्यवहार तथा हिंसा कस्ता खालका हुन्छन्, कस्ता परिस्थितिका बालबालिका बढी जोखिममा छन् र दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकामा कस्ता संकेतहरू देखा पर्नसक्दछन् भनेर ध्यान दिँदा पनि बालबालिकामाथि हुनसक्ने दूर्यवहार तथा हिंसा धेरै हदसम्म न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । अथवा कुनै दूर्यवहार तथा हिंसाबारे सुरुको चरणमा नै थाहा पाउन सक्दा उक्त बालक वा बालिकामाथि पर्नसक्ने थप सम्भावित जोखिमहरूको रोकथाम गर्न सकिन्छ । त्यसरी नै त्यस्ता सूचकहरूको अवलोकनबाट अरु बालबालिकालाई सोही प्रकारका समस्याबाट जोगाउने प्रयत्न गर्न सकिन्छ । यस प्रकारको कार्यलाई प्रारम्भिक पहिचान वा पूर्वपहिचानसमेत भनिन्छ ।

बालबालिकामाथि हुने दूर्यवहार तथा हिंसाको पहिचान गर्न स्वास्थ्य सेवाकर्मी वा सेवाप्रणालीले मद्दत गर्न सक्दछन् । स्वास्थ्यकर्मीहरू दूर्यवहार तथा हिंसा पीडित बालबालिकाको पहिचान गर्न, स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न, पीडितलाई सेवासहयोगको पहुँचसम्म पुऱ्याउन, हिंसाको अभिलेख राख्न (Document-

ing the Cases of Abuse), र पीडितको पक्षमा वकालत गर्न सँधै अग्र स्थानमा रहन सक्दछन् । कतिपय अवस्थामा घाउचोट लिएर स्वास्थ्य संस्था वा स्वास्थ्यकर्मीसम्म आउने अधिकांश बिरामीहरू कुनै न कुनै हिंसात्मक सम्बन्ध वा परिस्थितिबाट गुज्रेको हुनसक्ने संभावना बढी हुन्छ । त्यसैले उपचार गर्न आउने क्रममा कुनै बालबालिकामा हिंसा तथा दूर्यवहारसँग सम्बन्धित शङ्कास्पद व्यवहार देखिएमा वा कुनै शारीरिक लक्षणहरू देखिएमा वा निजको स्वास्थ्य अवस्था शङ्कास्पद देखिएमा उनीहरूमाथि दूर्यवहार तथा हिंसा भएको हुनसक्दछ । त्यसप्रति स्वास्थ्यकर्मी वा स्वास्थ्य सेवा प्रदायक सदैव सजग रहनुपर्दछ ।

बालबालिकामाथि दूर्यवहार वा हिंसा भएको थाहा पाउन देहायको बाकसमा रहेका लक्षण तथा चिन्हहरूमा विचार पुऱ्याउनुपर्दछ ।

स्वास्थ्यमा देखिने दूर्यवहार तथा हिंसाका चिन्हहरू

- शङ्कास्पद (Unexplained) वा धेरै चोटहरू: दाग, पोलेको दाग, काटेको वा टोकेको घाउ;
- लामो समय उपचार नभईरहेको अवस्था;
- फरक-फरक समयमा भएका हुनसक्ने चोटहरू (केही आला र केही पुराना चोटहरू);

- खस्कँदो स्वास्थ्य अवस्था;
- छिटो थाक्ने;
- यौनाङ्ग तथा घाँटीमा दुख्ने वा चिलाईरहने;
- हिँड्न, बस्न, शौचालय प्रयोग गर्न असहज महसुस गर्ने;
- तीब्र तौल बढ्ने, वा कम हुने;
- लगातार पिसाब तथा दिसाको शङ्का वा सङ्क्रमण;
- लगातार पेट वा टाउको दुख्ने;
- कपडाले छोपेको भागमा वा शरीरको मध्य भागमा भएका चोटहरू;
- लागु औषध सेवन गर्ने लतमा फँसेको;
- आफूलाई दुर्घटनाको नजिक रहेको बताउने;
- आत्मविश्वास कम भएको देखिने;
- उच्च डर, चिन्ता, तनाव भएको वा आत्महत्याको प्रयास गरेको;
- डोलमडोल खालका कारणहरू बताउने (स्पष्टरूपमा घाउचोटको कारण बताउन नसक्ने);
- भोक तथा निद्रामा समस्या (अत्यधिक वा कम);
- शारीरिक समस्या लिएर लगातार उपचार गर्न आइरहने (जस्तै, ढाड दुख्ने, टाउको दुख्ने, ग्यास्ट्रिकको समस्या), आदि ।

आघातको अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरूमा देखिने केही लक्षणहरू

विभिन्न किसिमका पीडा, चोट, डर, त्रासबाट पीडित भएका कारण व्यक्तिहरूमा देखिने पीडा, चिन्ताजस्ता प्रतिक्रियाहरूलाई मानसिक विशेषज्ञहरूले Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD) भनी पहिचान गरेका छन् ।

आघातबाट प्रभावित व्यक्तिमा देखिने केही लक्षणहरूको निम्नअनुसार छन् :

१. आफूमाथि भएको हिंसाका लागि आफूलाई नै दोष दिनु, गलानी हुनु;
२. डर, त्रास र असुरक्षित भएको अनुभव गर्नु;
३. रिस र घृणाको आवेग भइरहनु;
४. आफैँसँग रिस उठनु, र आत्महत्या गर्न मन लाग्नु;
५. रक्सी वा अन्य लागु पदार्थको लत लाग्नु;
६. खाना खाने प्रतिक्रियामा गडबडी उत्पन्न हुनु;
७. आफूले आफैँलाई हिर्काउनु, चोट पुऱ्याउनु;
८. पीडा, दुःख र आफूले केही हराएको भावना हुनु;
९. एकलै बस्न खोज्नु;

१०. निन्द्राबाट भस्केर उठ्नु, डर लाग्नु;
११. अरुले आफूलाई घृणा गरेको, वास्ता नगरेको जस्तो लाग्नु;
१२. यौनिकता र भावनात्मक सम्बन्धमा परिवर्तन हुनु;
१३. आफू मानसिक र शारीरिकरूपामा कमजोर भएको अनुभूति हुनु, आदि ।

आघात हुनुको प्रमुख कारणहरू

- पीडितलाई नै दोषी देखाउने परम्परा ।
- मौनताको संस्कृतिले जकडिएको समाज ।
- यो हुनै सक्दैन भनी पीडकलाई जोगाउने चलन, अर्थात यस्तो मान्छेले नि त्यस्तो काम गर्छ होला त बेकारमा त्यस्तो राम्रो मान्छेलाई बदनाम गर्ने काम भयो । (To validate the survivor often involves taking a Political stance)
- हुन त मैले त गर्न नहुने तर त्यो केटी नै उस्तै रैछ भन्ने पीडकको मानसिकता ।

आघातपश्चात् हुने सामान्य प्रतिक्रियाहरू

भावनात्मक प्रतिक्रिया (Emotional/ feeling response)

- चिन्ता/व्याकुलता (Anxiety)
- सामाजिक बहिस्करण (Social isolation)
- रिस वा भावनात्मक मौनता (Anger or emotional numbing)
- एक्कासी विचार परिवर्तन (Sudden mood shifts)
- चिड्चिडाहटपन (Irritability)
- दुःखीपन (Pain)
- उदासीनता, शक्तिहीनता, मानसिक अशक्तता (Depression)
- दोषी र घृणा (Guilt and Shame)
- घटना भएकै होइन भनेर देखाउन खोज्ने प्रवृत्ति (Denial)
- हरबखत के गरौं कसो गरौं हुने (Feeling overwhelmed)
- डर लाग्ने (Fear)

विचार/ मानसिक प्रतिक्रिया (Thought/ Cognitive responses)

- घटनाको अनुभव बारम्बार दोहोरिनु (Reliving the experience)

- दुःस्वप्न, खराब सपना (Blaming someone)
- बढी निगरानीमा राख्ने, शङ्कालु भावले हेर्ने (Hyper-vigilance)
- समस्याको समाधान गर्न नसक्ने (Poor Problem solving ability)
- उदास र एकाग्रतामा कमी (Memory, Concentration or attention problems)
- पछाडिको जीवनलाई फल्यास सम्झने (Flashbacks)
- दिमागमा विचारहरू आरहने (Intrusive thoughts or images)
- निर्णय गर्न नसक्ने (Poor decision making)
- आफैलाई अलग्याउने (Dissociation)
- आफैलाई दोष लगाउने (Blaming yourself)

शारीरिक प्रतिक्रिया (Physical response)

- मुर्छा पर्ने (Shock Symptoms)
- भ्रम हुने (Dizziness)
- टाउको दुख्ने (Headaches)
- छाती दुख्ने (Chest pain)
- सास फेर्न गाह्रो हुने (Difficult breathing)
- हात खुट्टा कान्से, मांसपेशीहरू बाउँडिने (Muscle tremors)
- साना कुरालाई बढी उत्तेजित हुने (Hyper arousal)
- छिटै थाक्ने (Fatigue)
- धेरै पसिना आउने (Profuse sweating)
- बान्ता आउने/वाकवाकी लाग्ने (Vomiting nausea)
- दाँत कटकटाउने (Teeth Grinding)

बानी व्यवहारजन्य प्रतिक्रिया (Behavioral Responses)

- आफूलाई समाजबाट टाढा लान खोज्ने, एकलै बस्ने (Withdrawal)
- खाएको खाँदै गर्ने वा पटकै नखाने (Increased or decreased appetite)
- पहिलेको घटनाहरूलाई वास्ता नगर्ने र खुशी छु जस्तो देखाउने (Avoiding reminders of the traumatic event)
- लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा वा कुलतमा लाग्न सक्ने (Substance abuse)
- आत्मघात वा आत्महत्या गर्ने प्रयास गर्ने (Homicidal or suicidal)

अन्तर वैयक्तिक प्रतिक्रिया (Interpersonal Responses)

- आत्मीय सम्बन्ध कायम गर्नमा कठिनाई (Difficulty in forming intimate relationships)
- यौन समस्या (Sexual problem)
- बढी शङ्कालु स्वभाव (Suspiciousness)

साभार: लैङ्गिक विभेदमा आधारित हिंसा र मानवअधिकारसम्बन्धी स्वास्थ्यकर्मीहरूका लागि तालिम निर्देशिका, २०६८, ओरेक नेपाल

कतिपय अवस्थामा बालबालिकासँग नै उनीहरूमाथि दूर्व्यवहार वा हिंसा गर्ने पीडकहरू पनि साथमा हुन सक्दछन् । त्यस्तो अवस्थामा बालबालिकाले स्पष्टरूपमा वा खुलेर कुरा गर्न नसक्ने हुन्छन् । यस्तो परिस्थितिमा बालबालिकालाई बोल्न नदिई साथमा आउने व्यक्ति नै उत्तर दिन तम्सने र नचाँहिदो वहाना बनाउने र बालबालिकालाई दोष दिने हुन सक्दछ । त्यसैले यस्तो अवस्थामा बालक वा बालिकासँग छिट्टै अर्को फलोअप गर्नुपर्ने हुन्छ जसमा उनीहरूलाई स्वतन्त्ररूपमा बोल्न मिल्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने हुन्छ । संवेदनशील मुद्दामा भने तुरुन्तै बालबालिकालाई स्वास्थ्य जाँच गरी प्रहरी वा सम्बन्धित निकायसमक्ष खबर गर्नुपर्दछ ।

बालसंरक्षण कार्यका सन्दर्भमा दूर्व्यवहार वा हिंसाका लक्षणहरूको पहिचान गर्ने क्रममा देहायका कुराहरूमा महत्त्वका साथ विचार पुऱ्याउनुपर्दछ :

- बालसंरक्षण कार्यका सन्दर्भमा दूर्व्यवहार वा हिंसाका लक्षणहरू परिवार तथा समुदायभित्र लुकेका हुन सक्दछन् । मानिसहरू त्यसबाट डराएका हुन सक्दछन्, लज्जित भएका हुन सक्दछन् अथवा उनीहरूलाई चुप लागेर बस्न धम्क्याइएको हुन सक्दछ । दूर्व्यवहार वा हिंसाका लक्षणहरूबारे अरुहरूलाई थाहा नै नभएको हुन सक्दछ ।

- बालबालिकाले बालसंरक्षणको सरोकारका एकभन्दा बढी समस्याहरू भोगेका हुन सक्दछन् । एउटा दूर्व्यवहार वा हिंसाको जोखिममा रहनुको अर्थ अरु त्यस्तै समस्याहरूको जोखिममा पनि उनीहरू रहेका हुन सक्दछन् भन्ने नै हो ।
- बालसंरक्षण कार्यका सन्दर्भमा दूर्व्यवहार वा हिंसाका लक्षणहरूको कारण तथा परिणामहरू बालसंरक्षणका अन्य सवालहरूसँग गाँसिन सक्छन् ।

शारीरिक/मानसिक विश्राम विधिहरू (Relaxation Techniques)

मानसिकरूपमा आघातमा परेका व्यक्तिहरूलाई सामान्य अवस्थामा ल्याउन विभिन्न विधिहरूको प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । सामान्यतया, आफै सामान्य कसरत गर्नसक्ने उमेर भएका बालबालिकालाई निम्न अभ्यास गराउनु उपयोगी हुन्छ ।

१. ध्यान गर्ने (Meditation): सजिलोसँग बस्ने कुनै एउटा शब्द, संगीत तस्वीर वा चित्रमा ध्यान केन्द्रित गर्ने, सबै प्रकारका सोचहरूलाई बिसिर्दिने । दिनको १, २ पटक १०-२० मिनेटसम्म यसरी बस्ने ।
२. मांशपेशी खुम्च्याउने र सामान्य अवस्थामा विश्राम गरी बस्ने: शरीरका सबै मांशपेशीहरूलाई कडा बनाउने र छाड्ने यो प्रक्रिया आवश्यकताअनुसार गर्दै जाने ।
३. धकेल्ने : आफ्नो बल लगाएर भित्तातिर धकेल्ने छाड्ने अनि आराम गर्ने । भित्तातिर धकेल्दा आवाज निकाल्ने ।
४. चिच्याउने : आफूले सक्दो बेस्सरी चिच्याउने, यसो गर्दा झ्याल ढोका बन्द गरी गर्ने । यो कसरत बिहान र बेलुका २ पटक गर्न सकिन्छ । यसले आफूभित्र भएको तनावहरू बाहिर पोख्न सकिन्छ ।
५. आफ्नो भावना सुनाउने : आफूलाई विश्वास लाग्ने व्यक्तिलाई आफूभित्रका भावनाहरू सुनाउने । आफ्नो जीवनमा भएका सकारात्मक तथा खुशीका घटनाहरूबारे छलफल गर्ने हाँसोका वातावरण बनाउन सफल होस् ।

सिकाइका मुख्य बुँदाहरू

- दूर्व्यवहार तथा हिंसा जो कोहीलाई पनि हुन सक्दछ । तर विशेष परिस्थितिमा रहेका बालबालिकालाई दूर्व्यवहार तथा हिंसाको बढी जोखिम हुन्छ । (कसैले पनि दूर्व्यवहार तथा हिंसा प्रतिरोधात्मक सुई लगाएको हुँदैन ।)
- एउटा व्यक्तिलाई एउटा मात्र नभई विभिन्न प्रकारको दूर्व्यवहार तथा हिंसा भएका हुन सक्दछन् । त्यसरी नै कुनै एक प्रकारको दूर्व्यवहार तथा हिंसामा परेको व्यक्ति तथा बालबालिका अरु प्रकारको दूर्व्यवहार हुने सम्भावना बढी रहन्छ ।
- बालबालिकामाथि भएको दूर्व्यवहार तथा हिंसाको पहिचान र सहयोगको रणनीति तयार पार्दा पुनः सोही हिंसा नदोहोरिने र थप नयाँ जोखिम नहुने वातावरण बनाउनुपर्ने हुन्छ ।

स्वास्थ्य संस्थामा हुने दूर्व्यवहारको रोकथाम

बालबालिका माथि हुने दूर्व्यवहार तथा हिंसा निश्चित यही स्थान वा परिस्थितिमा मात्र हुन्छ भन्ने हुँदैन । बालबालिकाले प्रत्यक्ष सम्पर्कमा आउने हरेक व्यक्ति, परिस्थिति तथा स्थानमा उनीहरूमाथि दूर्व्यवहार तथा हिंसा हुन सक्ने सम्भावना रहन्छन् । यस सत्रमा बालबालिका स्वास्थ्य सेवा लिन आउँदा उनीहरू के-कस्ता दूर्व्यवहार तथा हिंसामा पर्न सक्दछन् भन्नेबारे छलफल गरिने छ ।

स्वास्थ्य संस्थामा हुनसक्ने दूर्व्यवहार तथा हिंसाहरू:

१. यौनदूर्व्यवहार
२. भेदभाव
३. पुनरहिंसा (Revictimisation)
 - गोपनीयताको भङ्ग
 - संवेदनशीलता

सत्र २: दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकामैत्री सञ्चार

१ घण्टा ३० मिनेट

२.१. सत्रको परिचय:

यो सत्रको लक्ष्य दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकामैत्री सञ्चार गर्न सहभागीलाई सक्षम बनाउनु हो । यो सत्रमा दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकासँग कसरी गर्ने भन्ने सीपबारे अभ्यास गर्ने अवसर पाउनेछन् ।

२.२. अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न पक्षहरूमा सक्षम हुनेछन् :

- दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकामैत्री सञ्चार के हो भन्ने कुरा बताउन ।
- दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकासँग बालमैत्री सञ्चार गर्ने सीपहरू बताउन ।

२.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ टेप, आदि ।

२.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया:

- बालमैत्री सञ्चार सीपसम्बन्धी यस सत्रका विषयवस्तु, वा क्रियाकलापबारे संक्षिप्तरूपमा जानकारी दिनुहोस् ।

क्रियाकलाप १: सञ्चार र यसको महत्व (२० मिनेट)

- सञ्चारबारे छलफल गर्नुपूर्व निम्न निर्देशनका आधारमा आ-आफ्नो कापीमा चित्र कोर्ने क्रियाकलाप गर्न सहभागीलाई भन्नुहोस् । यस क्रियाकलापको क्रममा सहजकर्तासँग पुनः प्रश्न गर्ने वा सोध्न नपाइने नियमबारे समेत बताउनुहोस् ।
 - सहजकर्ताले सबभन्दा पहिला सहभागीलाई एउटा घर र यसको एक ढोका तथा चारवटा झ्यालको चित्र बनाउन लगाउनुहोस् ।
 - त्यसपछि एउटा गिलासको चित्र कोर्न भन्नुहोस् ।
 - घरको चित्र नजिक एउटा एउटा आँप र केराको चित्र बनाउन भन्नुहोस् ।
 - घरको चित्रको ठीक माथि सूर्यको चित्र बनाउन भन्नुहोस् ।
 - अब रूख र फूलको चित्र बनाउन लगाउनुहोस् ।
- सबैको चित्र बनिसकेपछि प्रत्येक सहभागीले के-कस्तो चित्र बनाए त्यो देखाउन अनुरोध गर्नुहोस् । र, यसको साथै सहभागीहरूबीच एकअर्काको चित्र हेर्न समेत लगाउनुहोस् ।
- सहजकर्ताले दिएको एउटै निर्देशनमा पनि सहभागीहरूक चित्र किन फरकफरक बन्थो भनी प्रश्न गर्नुहोस् र सहभागीको विचार लिनुहोस् ।

- त्यसपछि सहभागीहरूलाई सञ्चार भनेको के हो ? यसको महत्त्व किन छ ? भन्नेबारे जानकारी दिनुहोस् ।

क्रियाकलाप २: दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकासागको सञ्चार (३० मिनेट)

- सहभागीलाई 'बालबालिकासँग गरिने कुराकानी एउटा विशिष्ट कला हो' भन्ने जानकारी दिनुहोस् ।
- अध्ययन सामग्रीमा दिइएको बुँदाहरूको सहयोगमा बालबालिकासँग गरिने कुराकानीका केही तरिकाहरूबारे बताउनुहोस् ।
- सहभागीसँग दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकासँग कुराकानी वा अन्तर्वार्ता गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू छलफल गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: प्रभावकारी सञ्चारसम्बन्धी अभ्यास (३० मिनेट)

- यसपछि सहभागीको सङ्ख्या बराबरको सङ्ख्यामा विभिन्न मिठाइलाई एकठाउँमा मिसाउनुहोस् र एक नदेखिने भाँडोमा राख्नुहोस् (एकै प्रकारका मिठाइको सङ्ख्या २ वटा मात्र हुनुपर्नेछ) ।
- अब सहभागीलाई उक्त नदेखिने भाँडोबाट एक एकवटा मिठाइ फिक्न लगाउनुहोस् ।
- सबै सहभागीले मिठाइ फिक्सकेपछि उक्त मिठाइको खोल मिल्दो परेका जोडी साथी खोज्न लगाई २/२ जना सहभागी रहको समूह तयार गर्नुहोस् ।
- अब, एक सहभागीलाई स्वास्थ्यकर्मी र अर्को सहभागीलाई पीडित बालबालिका भएको अभिनय गर्न लगाई १० मिनेटको छलफल गर्न लगाउनुहोस् । यसपछि सहभागीहरूलाई पुनः एकअर्काको भूमिका परिवर्तन गरी छलफल गर्न १० मिनेट छलफल गर्न भन्नुहोस् ।
- सबै सहभागीहरूले आ-आफ्नो भूमिका निर्वाह गरिसकेपछि त्यसरी भूमिका गर्दा के-कस्ता अप्ठ्याराहरू आइपरे भनी अनुभव सुनाउन भन्नुहोस् ।
- सहभागीबाट आएका विचारलाई बुँदागतरूपमा न्यूजप्रिन्ट पेपरमा टिप्नुहोस् ।
- सहभागीबाट आएका विचारहरूमा सहजकर्ताले आफ्ना कुनै अवलोकन थप्न चाहेमा त्यसो गर्नुहोस् अथवा सहभागीको अनुभव सुनाउँदाको क्रममा कुनै जिज्ञासा भएमा प्रश्न गरी सबै सहभागीलाई स्पष्ट पार्न भन्नुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्यांकन र सारसंक्षेप (१० मिनेट)

- यस सत्रमा के-कस्ता विषयमा छलफल गरियो वा यस सत्रका छलफलका विषय वा शीर्षकहरूबाट के सिकाइ भए ? जस्ता प्रश्नहरू सहभागीलाई सोध्नुहोस् र उक्त मुख्य शीर्षकहरू वा सिकाइहरू पुनः एकपटक भनी सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

दूर्यवहार तथा हिंसाभा परेका बालबालिकामैत्री सञ्चार

धेरैजसो अवस्थामा वयस्क व्यक्ति तथा ठूला उमेरका किशोरकिशोरीबाट नै बालबालिकामाथि दूर्यवहार तथा हिंसा भएका हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा पीडित बालबालिकाले आफूलाई अरुभन्दा कमजोर ठान्ने र केही गर्न नसक्ने जस्तो महसुस गरिरहेका हुन्छन् । उनीहरूलाई निरन्तर यही कुराले सताइरहेको हुन्छ । उनीहरूको आत्मबल कमजोर हुनुका साथै आफ्नैबारेमा केही सोच्न नसक्ने अवस्थामा हुन्छन् । यसले उनीहरूले अरूलाई विश्वास नगर्ने, आफ्नोबारेमा नभन्ने, एकलै बस्न मन पराउने स्वभावका हुन्छन् । अझ, महत्वपूर्ण कुरा त के हो भने कुनै बालबालिका पीडित भएको अवस्थामा उचित उपचार तथा सहयोग पाइएन भने युवावस्थामा अपराधतर्फ उन्मुख हुने जोखिमसमेत रहन्छ । कुनै पनि दूर्यवहार तथा हिंसाबाट पीडित/प्रभावित भएका व्यक्तिहरूले ममाथि दूर्यवहार तथा हिंसा भएको छ/थियो, म दूर्यवहार तथा हिंसा प्रभावित व्यक्ति हुँ, मेरा पीडा यो हो भनी सहजै कसैलाई भन्न पनि सक्दैनन् । हिंसाबाट पीडित बालबालिकाले आदरपूर्ण र विनयपूर्वक व्यवहार गर्नुपर्ने, उसको मुद्दा सम्बन्धी जानकारी प्रदान गर्ने, पीडितहरूले पनि निशुल्क कानुनी सहायता प्राप्त गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण अधिकार प्राप्त गर्दछन् । यसर्थ पनि उनीहरूसँग बालसंवेदी सम्वाद गरिनु आवश्यक हुन्छ ।

बालक वा बालिकापिच्छे नै उनीहरूको बुझ्ने तथा दायित्व बहन गर्ने क्षमता फरकफरक हुन्छ । यसरी परिपक्वतातर्फ जाने प्रक्रिया शारीरिक वृद्धिमा मात्र नभई उनीहरू हुर्कने वातावरण तथा उनीहरू केबाट प्रभावित छन् भन्ने कुराले निर्धारण गर्दछ । बालबालिकाले आफ्नो वरिपरिको व्यक्ति तथा वातावरण एवम् घटनाको अवलोकन गरी के सही हो र के गलत हो भन्ने कुरा सिक्दछन् । उनीहरूको आदर्श व्यक्ति राम्रो नभएमा वा उचित मार्गदर्शन नपाएमा राम्रा कुराहरू सिक्न सक्दैनन् र बालबिज्याइँ गर्न पुग्दछन् । वयस्क व्यक्तिले जस्तो बालबालिकाले कुरा बुझ्न वा त्यसको कारण थाहा पाउन सक्दैनन् ।

बालबालिकासँग कुराकानी सुरु गर्नुअघि उनीहरूप्रतिको बुझाइ स्पष्ट हुनु जरूरी हुन्छ । यसका लागि बालबालिकाको पृष्ठभूमिका तथ्यहरू जान्न जरूरी हुन्छ । कुराकानी गर्ने व्यक्तिले बालबालिकाले तपाईंलाई आफ्नाबारे सबै कुरा भन्ने गरी किन विश्वास गर्नुपर्दछ त ? तपाईंप्रति उसको दृष्टिकोण वा धारणा के छ ? जस्ता पक्षहरूमा स्व-विश्लेषण हुनु जरूरी हुन्छ । साथै, कुराकानी सुरु गर्नुपूर्व बालबालिकामा भएका डर, त्रासलाई हटाउने र उनी हुर्कबढेको पारिवारिक तथा साँस्कृतिक परिवेशलाई बुझ्नु र कुराकानीको क्रममा त्यसलाई ख्याल गर्नु उत्तम हुन्छ । यसका अतिरिक्त बालसंवेदी संवादका लागि देहायका तरिकाहरू उपयोगी हुन सक्छन्:¹

- 9) बालबालिकालाई ध्यान दिने: बालबालिकासँगको कुरालाई ध्यान दिएर सुन्ने । उनीहरूको विचार र भावनालाई गम्भीरताका साथ लिने गर्नुपर्दछ । बालबालिकाका कुराहरू सुन्न बयस्कहरू बढी नै संवेदनशील हुनुपर्दछ । उनीहरूसँगको कुराकानीलाई अगाडि बढाउनुपर्दछ ।

१ बालबालिकासँग सञ्चार संवादी केही सन्दर्भ र सिकाईहरू (लेखक: चन्द्रिका खतिवडा), २०६६, बालन्याय स्रोत संगालो, केन्द्रीय बालकल्याण समिति र राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. ११४-११५

- २) बालबालिकासँग प्रश्न गर्ने: सम्भव भएसम्म बालबालिकासँग खुल्ला खालका प्रश्नहरू सोध्नुपर्दछ । साथै बालबालिकाले व्यक्त गरेको कुराको स्पष्टताका लागि पूरक प्रश्नहरू गर्नुपर्दछ । यसो गर्दा उनीहरूको इच्छामुताबिक स्वतन्त्र भई आफ्ना कुरा गर्न दिनुपर्छ नत्र बालबालिकाले उनीहरूका आफ्ना भावनाभन्दा पनि वयस्कको विचार परावर्तन गर्न सक्दछन् । कुराकानीको सुरुमा बालबालिकाले केही अप्ठ्यारो मानिरहेका छन् भने केही बन्द प्रश्न सोधी सम्बन्ध विस्तार गरेपछि खुला प्रश्न गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ ।
- ३) बालबालिकाका प्रश्न सुन्ने र छलफल गर्ने: बालबालिकाको मनमा लागेका कुरा सोध्न र समय समयमा आवश्यक परे सुभाव दिन बालबालिकालाई प्रोत्साहन गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ ।
- ४) बालबालिकालाई समय समयमा प्रोत्साहन गर्ने: बालबालिका बोल्न सुरु गर्न र त्यसलाई निरन्तरता दिन बेलाबेलामा प्रोत्साहन आवश्यक पर्दछ । आफ्नोबारेमा बालबालिकाले नै बढी जानेका हुन्छन् भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्दै उनीहरूका अनुभव व्यक्त गर्न सहयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ । हामीले सोधेका सबै प्रश्नहरूको जवाफ बालबालिकाले दिनैपर्छ भन्ने केही छैन ।
- ५) संवेदनशील हुने: बालबालिकाका नितान्त व्यक्तिगत विषयलाई खोतल्दा अन्तर्वाताकार बढी संवेदनशील हुनुपर्दछ । बालबालिकाको बोलीको गति, संवेगलाई यथावत दिने र होसियारीपूर्ण सुन्ने, संवेदनशील हुने र प्रशंसा गर्नु आवश्यक हुन्छ ।
- ६) छलफलको अन्त्य: बालबालिकासँगको छलफललाई सुचारूपमा र सुनियोजित तरिकाले अन्त्य गर्नुपर्दछ । यसो गर्दा बालबालिकाले सोचेका र भन्न चाहेका बाँकी कुराहरू केही भए सो भन्न दिनुपर्दछ । यसो गर्नाले बालबालिकालाई राम्रो अनुभव दिन्छ र पछि गरिने भेटघाटलाई सकारात्मक बनाउन मद्दत गर्दछ । त्यस्तै यदि बालबालिकाले कुनै कुरा एकदमै गोप्य राख्न चाहेका छन् भने त्यसलाई सम्मानका साथ ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

सामान्य अवरस्थामा हिंसाबाट पीडित/प्रभावित तथा बालबिज्याइँको अभियोग लागेका बालबालिकाको हकमा सेवाप्रदायक (जस्तै: स्वास्थ्यमी, प्रहरी, न्यायप्रदायक अदि) ले सञ्चार-संवाद गर्दा निम्न व्यवहार गर्नुपर्दछ :

- बालबालिकाप्रति सम्मान र आदरपूर्ण व्यवहार प्रदर्शन गर्ने ।
- गोपनीयता कायम गर्न सकिने खालको वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- कुराकानीको क्रममा बालबालिकालाई जहिले पनि आफूप्रति विश्वास दिलाउने वातावरणका निर्माणका लागि उनीहरूको कुरा ध्यान दिएर सुन्ने धैर्य हुनुपर्दछ ।
- बालबालिकालाई घटनाकोबारेमा भन्न असहज भएको छ कि भनी विचार गर्ने, र यदि यस्तो भएको छ जस्तो लागेमा बालबालिकासँगको कुराकानी अन्त्य गर्ने वा अरु कुनै उपायहरूबाट कुराकानी गर्ने वातावरणका लागि सहज बनाउन प्रयास गर्ने ।
- सकेसम्म जहिले पनि घटनाको मूल निचोडमा पुग्ने प्रयास गर्ने जसले गर्दा मेरो कुराको सुनुवाइ भयो भन्ने कुरा बालबालिकाले महसुस गर्न सकून् ।
- बालबालिकामा शारीरिक चोट देखिएको लक्षण भेटाएमा तुरुन्त उपचारका लागि प्रयत्न गर्ने ।
- बालबालिकालाई नै दोषी ठहर्‍याउने किसिमले कहिले कुरा नगर्ने ।
- बालबालिकासँग जस्तोसुकै अवस्थामा पनि पूर्वाग्रही व्यवहार नगर्ने ।
- बालमैत्री वातावरणमा हुने सञ्चार-संवादको महत्वलाई बुझी सञ्चार-संवाद गर्ने ।

सत्र ३: बालदूर्यवहारका घटनाको व्यवस्थापन

१२० मिनेट

३.१ सत्रको परिचय:

समुदायमा आधारित बालसंरक्षण प्रणाली भनेको स्थानीयस्तरमा व्यक्तिगत तथा समूहमा एक अर्काको सहकार्यमा बालसंरक्षणको उद्देश्य लिएर क्रियाशील व्यक्ति तथा समूहलाई बुझाउँदछ । यस सत्रमा विशेषगरी बालबालिकामाथि हुने हिंसा, दूर्यवहार तथा यौनशोषणजस्ता गलत कार्यहरू भएमा उक्त घटनालाई कसरी कानुनी प्रक्रियामा पुऱ्याउने भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर चर्चा गरिएको छ ।

३.२ अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- बालसंरक्षण कार्यमा स्थानीय बालसंरक्षण संयन्त्रको काम, कार्यवाही र सहकार्यको सम्बन्धमा बताउन सक्नेछन्,
- बालअधिकार हननका गम्भीर प्रकृतिका घटनाको व्यवस्थापनका विभिन्न चरण एवं प्रक्रियाको बारेमा बताउन सक्ने हुनेछन् ।

३.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्कङ्ग टेप, केस स्टडी आदि ।

३.४ सत्रको तयारी:

यस सत्रका लागि निम्न तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीको ज्ञान र बुझाइको स्तरलाई पूर्वअवलोकन गर्नुहोस् र आवश्यकताअनुरूप अध्ययन सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।
- यस सत्रमा दिइएका विषयवस्तुको राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस् । आवश्यकतानुसार सहायक शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै मेटाकार्डमा उतार्नुहोस् । मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस् ।

३.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया: १० मिनेट

सत्रमा छलफल गरिने विषयवस्तुको बारेमा सहभागीलाई जानकारी गराउनुहोस् । सहभागीको रूचि जगाउनको लागि बालअधिकारका गम्भीर उल्लंघनका घटना-अध्ययन (केस स्टडी) लाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने बारेमा यो सत्रमा छलफल हुने भएकोले त्यसबाट सहभागीहरूको ध्यान आकृष्ट गर्न सकिन्छ ।

क्रियाकलाप १: बालबालिकाका अधिकारहरू के-के हुन् ? (६० मिनेट)

- सहभागीलाई दुई समूहमा विभाजन गर्नुहोस् र समूहमा छलफलको चरण तथा नियमहरूको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् ।
- दुवै समूहलाई माथि उल्लेखित घटना-अध्ययन (केस स्टडी) सबै सहभागीलाई पुग्नेगरी वितरण गर्नुहोस् ।
- पहिलो समूहलाई उक्त घटना-अध्ययन (केस स्टडी) को आधारमा बालअधिकारको उल्लंघन के-के भएको छ भनी छलफल गरेर प्रस्तुत गर्न भन्नुहोस् ।
- दोस्रो समूहलाई उक्त घटनाको व्यवस्थापनका प्रक्रियाको बारेमा छलफल गरी प्रस्तुत गर्न भनी जानकारी गराउनुहोस् ।
- समूह छलफलको लागि ४५-५० मिनेट र प्रस्तुतिको लागि १०-१० मिनेट समय छुट्टयाइएको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् ।

क्रियाकलाप २: समूह छलफल (४० मिनेट)

- अध्ययन सामग्रीमा भएको बालअधिकारको उल्लंघनका घटनाको बारेमा सहभागीलाई बताउनुहोस् ।
- केस व्यवस्थापनको बारेमा अध्ययन सामग्रीलाई उल्लेख गरिएअनुसार बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (१० मिनेट)

यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्नुभयो ? भनी सहभागीसँग प्रश्न गर्दै यस सत्रका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरू गर्न सकिन्छ :

- घटना (केस) व्यवस्थापनको मुख्य प्रक्रियाहरू के-के हुन् ?
- घटना (केस) व्यवस्थापनमा फलोअप र पीडितका हेरचाहको महत्त्व किन हुन्छ ?
- बालसंरक्षण समिति तथा बालक्लब या गैरसरकारी संस्थाले घटना (केस) व्यवस्थापन कार्यमा कस्तो भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् ?

छलफलमा सक्रियतापूर्वक भाग लिएकोमा सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिँदै सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन-सामग्री

समुदायमा आधारित बालसंरक्षण प्रणाली र घटना व्यवस्थापन

समुदायमा आधारित बालसंरक्षण प्रणाली भनेको स्थानीयस्तरमा व्यक्तिगत तथा समूहमा एक अर्काको सहकार्यमा बालसंरक्षणको उद्देश्य लिएर क्रियाशील व्यक्ति तथा समूहलाई जनाउँदछ । यस्ता संयन्त्रहरू परम्परादेखि नै स्वतःस्फूर्त रूपमा क्रियाशील भइआएका हुन्छन्, या आफ्नो गाउँघरमा सामाजिक कार्यमा योगदान पुऱ्याउँ भन्ने भावनाले कार्यरत रहेका हुन्छन् । समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रअन्तर्गत बाह्य सहयोगमा स्थापना भएका वा राज्यको स्थानीय निकायको पहलमा स्थापना भएका संरचना वा प्रणाली पनि पर्दछन् । स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षणका क्षेत्रमा क्रियाशील संरचनाहरूले अपौचारिक र अनौपचारिक प्रकारले काम गर्न सक्दछन् । साथै स्थानीयस्तरमा क्रियाशील बालसंरक्षण समितिहरूले गर्ने कार्यलाई कामको प्रकृतिअनुसार मुख्यरूपमा दुई भागमा विभाजन गर्ने प्रचलन पनि पाइन्छ । यसअन्तर्गत देहाय बमोजिमका क्रियाकलापहरू समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूले सञ्चालन गर्ने गरेको पाइन्छः^१

१. बालसंरक्षणका सवालमा समुदायमा सचेतना अभिवृद्धि (रोकथाममूलक) गर्नु ।
२. बालअधिकार उल्लंघनका घटनाका पीडितलाई न्याय दिलाउन तथा पीडकलाई कारबाहीका लागि आवश्यक प्रक्रियाको अवलम्बनमा क्रियाशील हुनु (उपचारमूलक)।

प्रस्तुत सत्रमा विशेषगरी बालबालिकामाथि हुने हिंसा, दूर्व्यवहार तथा यौनशोषणजस्ता गलतकार्यहरू भएमा उक्त घटनालाई कसरी कानुनी प्रक्रियामा लैजान सकिन्छ भन्ने पक्षमा केन्द्रित भएर चर्चा गरिएको छ ।

घटना अध्ययन

रीताको जन्म पश्चिम नेपालको तराई जिल्लाको एउटा आर्थिकरूपले विपन्न किसान परिवारमा भएको थियो । उनको बाल्यकालका केही वर्षहरू घरपरिवारमा नै बित्यो । उनी नजिकको प्राथमिक विद्यालयमा कक्षा ३ मा अध्ययन गर्दै थिइन् । तिनै ताका काठमाडौंको एक परिवार उनको घरमा पुगे । रीतालाई राम्रोसँग पढाइदिने र उनले घरको काम सघाउनुपर्छ भन्दै उक्त परिवारले उनलाई काठमाडौं लिएर आए । त्यसबेला रीता १२ वर्षकी थिइन् । काठमाण्डौमा उनी घरेलु कामदारको रूपमा काम गर्न थालिन् । हरेक दिन करिब १६-१७ घण्टा उनी घरको काममा खटिनुपर्थ्यो । उनले सधैं बिहान पाँच बजेदेखि राति १० बजेसम्म नै काम गर्नुपर्दथ्यो । बिहान चिया पकाउने, खाना पकाउने, भाँडा माइने, घर सफा गर्ने, बगैँचामा बोटबिस्वामा पानी हाल्ने, बाथरूम/ट्वाइलेट सफा राख्ने लगायतका काम उनले नियमितरूपमा गर्नुपर्दथ्यो । त्यो परिवारले उनलाई विद्यालयमा भर्ना गरिदिएन बरु बिहानदेखि राति अबेरसम्म घरको काममा मात्र लगाइराख्यो ।

उनलाई पेटभरि खान पनि दिइँदैनथ्यो । उब्रेपाब्रेको तथा अरूले खाएर नबुत्याएको खाना मात्र खान दिइँन्थ्यो । उनलाई गालीगलौज गर्ने, भुत्लाउने, पिट्नेजस्ता कार्य पनि बारम्बार गरिन्थ्यो । उनको स्वास्थ्य अवस्था खस्कँदै गएको थियो । उनलाई भन्दाभन्दा अँध्यारो छिँडीमा सुत्ने व्यवस्था गरिएको थियो । त्यहाँ झ्याल, ढोका पनि थिएन । उनलाई त्यही घरको १९ वर्षजतिको छोराको नियमितजसो बलात्कार गर्दथ्यो । उक्त घटना कसैलाई सुनाएमा मारिदिन्छु भनेर उसले धम्क्याउँदथ्यो । त्यसैले रीताले आफूमाथि बलात्कार भएको घटना कसैलाई भन्न सकेकी थिइन् ।

एकदिन उनकी आमा गाउँबाट उनलाई भेट्न काठमाण्डौ आइन् । छोरी हँसिली देखिइन्, रीता पहिलेभन्दा ज्यादै दुब्लाएकी थिइन् । यो देखेर आमा सशङ्कित भइन् । छोरीलाई, 'किन दुब्लाएको ? के भो तँलाई ?' भनेर आमाले सोध्दा छोरीले रँदै सबै वृत्तान्त बताइन् । आमा छोरीको कुरा सुनेर छाँगाबाट भरेजस्तै भइन् । आफ्नो छोरीमाथि अत्याचार भएको रहेछ भनेर रीताकी आमाले घरकी साहुनीलाई

^१ What Are We Learning About Protecting Children in the Community - Published by Save the Children, UK

भनिन् । घर मालिकनीले उनलाई नै उल्टा 'त्यस्तो फतुर नलगाऊ, ठीक हुँदैन ! बरु तिमी छोरी यहाँबाट लैजाऊ । म मेरो घरमा एक मिनेट पनि राख्न दिन्न ।' भन्दै रीताका आमाछोरी दुवैलाई घरबाट निकालिदिइन् ।

त्यसपछि रीताकी आमाले रीताको घटना आफ्नो भाज्जा राम थास्लाई भनिन् । उनी कक्षा १० मा अध्ययन गर्थे र आफ्नो विद्यालयको बालअधिकार क्लबमा सचिव थिए । रामले बालक्लबको राष्ट्रिय भेलामा भाग लिँदा काठमाण्डौमा एक जुभारु बालअधिकारकर्मीलाई चिनेका थिए । उनको नाम साकार थियो । रामसँग साकारको टेलिफोन नम्बर पनि थियो । रामले साकारसँग सम्पर्क गरी मद्दत लिने विचार गरे । उनले साकारलाई फोन गरे । सबै घटना बताए । साकारले स्थानीय बालसंरक्षण समितिका अध्यक्षको नाम र फोन नम्बर दिए र सहयोगको लागि जिल्लामा सम्पर्क राख्नुपर्ने कार्यालय र सम्बन्धित व्यक्तिको नाम, नम्बर दिए । साथै, साकारले रीतामाथि भएको घटना गम्भीर अपराध भएकोले कानुनी कारबाहीमा जानुपर्दछ भने । त्यसपछि रीता, उनकी आमा र राम स्थानीय बालसंरक्षण समितिको अध्यक्षलाई भेट्न गए । अध्यक्षलाई सविस्तार घटना सुनाए । बालसंरक्षण समितिले उक्त घटनालाई गम्भीर रूपमा लियो । घटनाको बारेमा छलफल गर्न बालसंरक्षण समितिको बैठक बस्यो । त्यतिखेर नै केही मानिसहरू रीताकी आमालाई केही क्षतिपूर्ति दिएर केस मिलाउनुपर्दछ भन्न पनि लागे । तर रीता पक्षले कुनै हालतमा पनि पीडकलाई कानुनी कार्यवाही हुनुपर्दछ भन्ने अडान लिए ।

बालसंरक्षण समितिले घटनाका सम्बन्धमा बालअधिकारकर्मी तथा कानून व्यवसायीसँग पनि राय लियो । उनीहरू दुवैजनाले 'नाबालिकामाथि भएको बलात्कारले नेपालको कानूनले गम्भीर अपराध मानेको छ । त्यसैले यस्तो केसलाई न्यायालय नै लैजानुपर्दछ । केस मिलाउन पाइँदैन । यदि त्यसो गरेमा केस मिलाउनेलाई पनि कानूनले दण्डित गर्दछ ।' भन्नुभयो । त्यसपछि, रीताको केसबारे स्थानीय प्रहरीमा जाहेरी भयो ।

रीताको घटनामा कुन-कुन बालअधिकार उल्लंघन भयो त ?

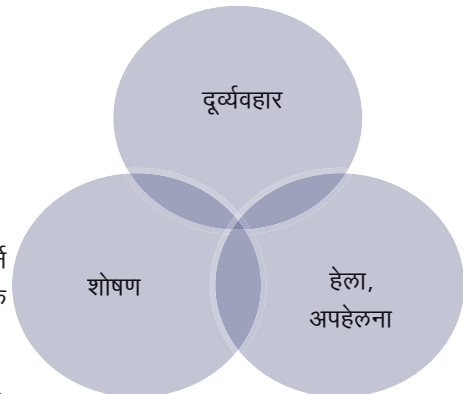
यस घटनामा रीताका थुप्रै अधिकारहरू उल्लंघन भएका छन् । यस बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरौं ।

दूर्व्यवहार: बालबालिकामाथि शारीरिक, मानसिक तथा संवेगात्मकरूपमा आघात पुऱ्याउने कुनै प्रकारको क्रियाकलापलाई बालदूर्व्यवहार भनिन्छ । यस प्रकारको कार्य जोकोहीले पनि गर्न सक्दछन् ।^२ बालबालिकामाथि हुने वा हुनसक्ने दूर्व्यवहारका उदाहरणहरूमा :

- कुटपिट गर्नु
- गालीगलौज गर्नु, अपशब्द बोल्नु
- जगल्टाउनु तथा भुत्लाउनु
- यौनदूर्व्यवहार गर्नु तथा बलात्कार गर्नु
- शारीरिक तथा मानसिक यातना दिनु
- भोकभोकै राख्नु आदि पर्दछन् ।

प्रस्तुत केसमा रीतामाथि शारीरिकरूपमा कुटनेपिट्ने, भुत्लाउने, गालीगलौज गर्ने तथा बलात्कार भएको छ । यसरी हेर्दा उनीमाथि शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक तथा यौन दूर्व्यवहार भएको छ ।

हेला तथा अपहेलना: आमाबुवा, अभिभावक तथा हेरचाहकर्ताले बालबालिकामाथि गर्नुपर्ने आवश्यक रेखदेख तथा हेरचाह नगर्नुलाई हेला तथा अपहेलना भनिन्छ । हेला तथा अपहेलनाले बालबालिकाको शारीरिक तथा स्वास्थ्यमा आउने समस्यालाई बेवास्ता गरिरहेको हुन्छ । हेला तथा अपहेलनाका उदाहरणहरूमा :

२ Child abuse – definition of child abuse by the Free Online Dictionary, Thesaurus and Encyclopedia

- बालबालिकालाई परित्याग गर्नु, रेखदेख नगर्नु
- पोषणयुक्त खाना खान नदिनु,
- औषधोपचार नगर्नु, नगराउनु
- शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित गर्नु
- पर्याप्त तथा मौसमअनुसार लत्ताकपडा नदिनु एवं वातावरणअनुसारको रेखदेखको अभाव
- माया/स्नेहको अभाव तथा सामाजिक तिरस्कार आदि पर्दछन् ।

रीतालाई पेटभरि खान नदिनु, जुठोपुरो तथा उब्रेको मात्र खान दिनु गरिएकोले उनीमाथि हँला भएको छ । उनलाई भन्याङको छिँडीमा झ्यालढोका नभएको ठाउँमा सुताउनु उनी माथिको अपहेलना हो । रीतालाई विद्यालयमा पढाउने सर्तमा काठमाण्डौ ल्याइएपनि उनलाई काममा मात्रै जोताइयो । उनको पढ्न पाउने अधिकारको उल्लंघन भएको छ । उनलाई मायाममता त पटककै गरिएको छैन र आवश्यक औषधोपचार पनि गरिएको छैन ।

शोषण: कसैको हित, सन्तुष्टि तथा मुनाफाको लागि अमानवीय, हानिकारक, गैरन्यायीक तथा असामाजिक कार्यमा बालबालिकालाई लगाउनुलाई बालशोषण भनिन्छ । यस्ता क्रियाकलापले बालबालिकाको मानसिक, शारीरिक अवस्थालाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्नुको साथै उनीहरूको शिक्षा, नैतिक, सामाजिक तथा संवेगात्मकविकासमा पनि प्रत्यक्ष असर पार्दछ ।^३ जस्तै :

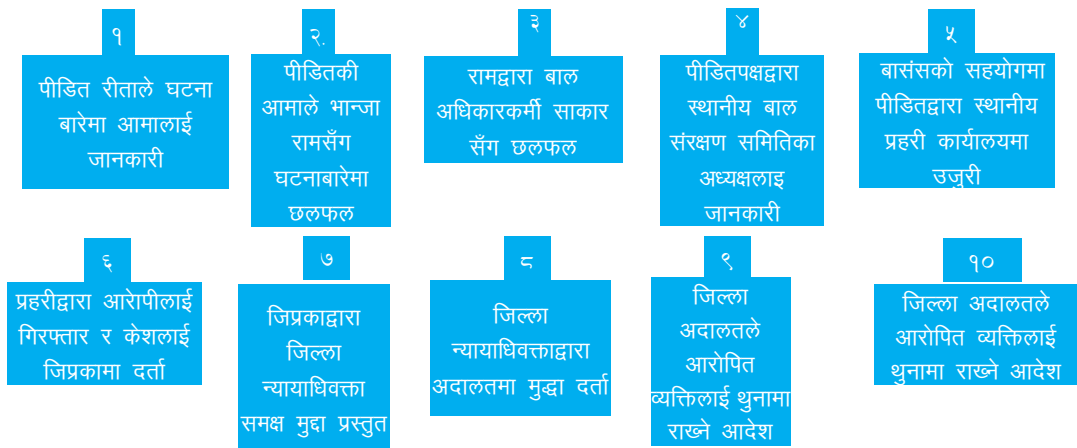
- घरेलु बालश्रमिक
- बालबालिकालाई श्रमिकका रूपमा काममा लगाउनु, जोखिमपूर्ण कार्यमा लगाउनु
- बालसैनिकमा लगाउनु
- आपराधिक कार्यमा बालबालिकालाई लगाउनु
- लागुऔषधको ओसारपसारमा लगाउनु
- बालबालिकाको बेचबिखन गर्नु
- बालबालिकाको यौनशोषण तथा शारीरिक शोषण गर्नु आदि शोषणअन्तर्गत पर्दछन् ।

रीतालाई दिनमा १६ घण्टासम्म काममा लगाउनु, पढ्ने सुविधा दिन्छु भनेर गाउँबाट ल्याउनु तर नपढाउनु उनीमाथिको शोषण हो । जोखिमपूर्ण समयमा काममा लगाउनु पनि शोषण हो ।

बालअधिकारका उल्लंघनका घटनाहरू एकअर्कामा अन्तर्सम्बन्धित हुने गर्दछन् । कुनै एउटा अधिकार उल्लंघन भएमा त्यसको असर अर्कोमा पनि पर्दछ । त्यसैले माथिको चित्रमा यी तीन पक्षलाई वृत्तचित्रमा एकअर्कामाथि खटिएको देखाइएको हो ।

घटनामा आधारित प्रक्रिया (अनौपचारिक र औपचारिक)

माथि उल्लेख गरिएको घटनामा आधारित प्रक्रियालाई संक्षिप्तरूपमा विवेचना गरौं । पीडित रीताले आफ्नी आमालाई घटना बारेमा जानकारी गराइन् । यो अनौपचारिकरूपमा भएको छ । पीडितकी आमाले भान्जा रामसँग छलफल गर्नु र रामले बालअधिकारकर्मी साकारसँग छलफल गर्नु र त्यसपछि पीडित पक्षले स्थानीय बालसंरक्षण समितिमा मौखिक जानकारी गराउनु अर्थात तल चित्रमा देखाइएको सङ्ख्या १ देखी ४ सम्मका सबै प्रक्रियाहरू अनौपचारिक प्रक्रियाअन्तर्गत भएको क्रियाकलापहरू हुन् ।

स्थानीय बालसंरक्षण समितिको सहयोगमा वडा प्रहरी कार्यालयमा लिखित उजुरी दिएपछि औपचारिक प्रक्रियाको सुरुवात भयो । स्थानीय प्रहरी कार्यालयले आरोपित पक्षलाई गिरफ्तार गर्‍यो । जिल्ला प्रहरी कार्यालयले उक्त केशलाई जिल्ला न्यायाधिवक्तासमक्ष पठायो र जिल्ला अदालतमा मुद्दा दर्ता भयो ।

जिल्ला अदालतले मुद्दा फैसला नहुन्जेलसम्मको लागि आरोपीलाई पूर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने आदेश दियो । जिल्ला अदालतले मुद्दाको फैसला गर्‍यो । पीडकलाई ८ वर्षको जेल सजाय र पीडितलाई १ लाख रुपैयाँ क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने निर्णय भयो । मुद्दाको फैसलासँगै पीडित रीतालाई आफ्नै घरमा फर्काउने कार्य भयो । यसरी माथि चित्रमा सङ्ख्या ५ देखि ८ सम्ममा प्रक्रियाहरू औपचारिक प्रक्रिया हुन् ।

अनौपचारिक प्रक्रिया

साथै, बालअधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत स्थानीय गैरसरकारी संस्थाले पीडित रीतालाई सुरक्षित घर (सेफ हाउस) मा लगेर राख्यो । उनलाई आवश्यक खाने, बस्ने तथा मनोविमर्श सुविधा प्रदान गर्‍यो । स्थानीय बालसंरक्षण समिति, बालअधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील गैरसरकारी संस्थाले रीतालाई बेलाबेलामा भेट्दै रहे । अदालतमा मुद्दाको प्रक्रियाको अनुगमन गर्दै रहे । रीताकी आमालाई गाउँमा आफ्नो घर जान बाटोखर्च उपलब्ध गराए । मुद्दाको बारेमा बेलाभौकामा रीताकी आमालाई जानकारी गराउँदै रहे । यी सबै प्रक्रियाहरू मुद्दा औपचारिक प्रक्रियामा रहेकै बखत अनौपचारिकरूपमा भए गरिएका प्रक्रियाहरू हुन् ।

१
पीडित रीताले घटना बारेमा
आमालाई जानकारी

२.
पीडितकी आमाले भान्जा रामसँग
घटनाबारेमा छलफल

३.
रामद्वारा बाल अधिकारकर्मी
साकारसँग छलफल

४.
पीडित पक्षद्वारा स्थानीय बाल संरक्षण
समितिका अध्यक्षसँग छलफल

५.
एनजिओको पहलमा पीडित रीतालाई
सेफ हाउसमा राख्ने कार्य

६
रीतालाई आवश्यक खान बस्न, पढाइ
साथै मनोसामाजिक विमर्शको सेवा
प्रदान

७.
एनजिओ र बासंस को पहलमा
बेला मौकामा अदालती प्रक्रियाको
अनुगमन

८.
अनुगमन बारेमा पीडितलाई जानकारी

९.
फैसलाबारे पीडित पक्षलाई जानकारी

सत्र ४: सम्भावित जोखिम न्यूनीकरणका लागि पूर्व-तयारी

१ घण्टा ३० मिनेट

४.१. सत्रको परिचय

यो सत्रको लक्ष्य बालबालिकाले सामान्य अवस्थामा र आकस्मिक अवस्थामा हुनसक्ने दूर्व्यवहार तथा हिंसाका स्वरूपहरू के-कस्ता हुन्छन् र उक्त जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्नका लागि के-कस्ता साबधानीहरू अपनाउन सकिन्छ भन्नेबारे विस्तृत छलफल गरी पूर्व-तयारीको योजना बनाउन सक्नेगरी सघाउनु हो ।

४.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न पक्षहरूमा सक्षम हुनेछन् :

- सामान्य र आकस्मिक अवस्थामा बालबालिकामाथि के-कस्तो दूर्व्यवहार तथा हिंसा हुनसक्छ भन्ने बताउन ।
- बालसंरक्षणमा पूर्व-तयारीको महत्त्व तथा पूर्व-तयारी गर्दा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरूको स्पष्टरूपमा बताउन ।
- बालसंरक्षणका लागि गरिनुपर्ने पूर्व-तयारीको खाका तयार पार्न सक्ने हुन ।
- आकस्मिक अवस्थामा बालसंरक्षणका लागि रणनीतिगत तवरले सहयोग पुऱ्याउन सक्ने हुन ।

४.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, न्यूजप्रिन्ट पेपर

४.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया:

क्रियाकलाप १: आकस्मिक अवस्थामा बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान घटना अध्ययन (४० मिनेट)

- ठूलो समूहमा तल रहेको रीमाको घटना अध्ययन पढेर सुनाउनुहोस् ।

रीमाको अवस्था

मनोसामाजिक कार्यकर्ता (राधा) सँग कुरा गर्दा १२ वर्षीय रीमाले धेरै गुम्सिएका कुराहरू खोलिन् । कोशीको बाढीले उनको घर बगाउने निश्चित भए पछि उनका बाबुआमा घरमा भएका सरसमान र बस्तुभाउ जोगाउन भरमगदुर कोशिस गर्दै हुनुहुन्थ्यो । त्यसै क्रममा बाढीले परिवार र रीमालगायत उनका दुई भाइहरू छुट्याई दियो । हप्ता दिन भैसक्यो । तर बाबुआमासँग अझै पनि सम्पर्क कायम भएको छैन । उनलाई आशा छ, नदीको अर्कोपट्टि उहाँहरू सकुशल हुनुहुन्छ । नदी गाउँ पसिसके पछि ३ रात उनीहरू विद्यालयको कोठामा सधैं गाउँलेका साथ बसे र त्यसपछि टेन्टमा पुगे । उनलाई आफ्ना भाइहरूको स्याहार र सरसफाइको समस्याले धेरै पीरोल्यो । उनका काका पनि जोडिएको टेन्टमा नै बस्ने भएकोले उनलाई केही सहयोग माग्न सजिलो भएको थियो । उनको कुरा सुनिसकेपछि राधा दिदीले बालसंरक्षणसम्बन्धी विषयमा चासो दिएर कुरा गर्न थाल्नुभयो । त्यसको जबाफमा रीमाले यस्तो अप्ठ्यारो परिवेशमा खतरा त भइहाल्छ नि भन्दै अन्त कुरा टाल्न खोजिन् । तर राधाले उनले केही कुरा लुकाउन खोजेको कुरा स्पष्टरूपमा नै बुझिन् ।

उल्लेखित घटना अध्ययनमा आधारित भई निम्न प्रश्नहरूमा छलफल गराउनुहोस् ।

- रीमाका परिस्थितिजन्य अप्ठ्याराहरू के-के हुन् ?
- रीमाका बालसंरक्षणसम्बन्धी सवालहरू के-के हुन सक्दछन् ?

बालसंरक्षणसम्बन्धी सवालहरूको छलफल गर्दा अधिकांशरूपमा बालबालिका अधिकार हननका समग्र पक्षहरू आउन सक्दछन् । त्यसैले बालसंरक्षणका सवाल भनेको के हो ? अधिकार हनन भने के हो भन्नेबारे सत्रमा छलफल भइसकेको हुनाले बालबालिकामाथि हुने हानिहरू (Harms Against Children) का कुरा दोहोर्‍याउनुहोस् ।

- आपतकालीन अवस्था भनेको के हो भन्नेबारे पाठ्य सामग्रीको आधारमा छोटो प्रस्तुती गरी बताउनुहोस् ।
- पाठ्यसामग्रीमा रहेका आपतकालीन अवस्थामा हुनसक्ने बालसंरक्षणका सवालहरू के-के हुन सक्दछन् भन्नेबारे एक एक गरी बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप १: पूर्व-तयारीको महत्त्व र पूर्व-तयारीमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू

- निम्न तरिका अपनाई चिठी लेख्ने खेल खेलाउनुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई जोडीमा विभाजन गर्नुहोस् ।
- देहायको परिवेशमा एउटा चिठी लेख्न लगाउनुहोस् । चिठी लेख्नका लागि २ मिनेट समय दिनुहोस् ।
- तपाईंको दाजु अमेरिकाबाट १२ वर्षपछि घर फर्कदै हुनुहुन्छ । एउटा चिठी लेखी आफूलाई एकजोर जुत्ता मगाउनुहोस् ।
- समय सकेपछि एकएक गरी सबै सहभागीहरूको पढ्न लगाउनुहोस् । र, चिठीको विषयवस्तुबारे सामूहिकरूपमा समीक्षा गर्नुहोस् । धेरैजसो चिठीहरूमा आवश्यक सूचनाहरू नपुगेको हुन सक्नेछ ।
- फेरि ५ मिनेटको समय दिई सोही प्रयोजनका लागि चिठी लेख्न लगाउनुहोस् ।
- समय सकिएपछि, केही जोडीहरूलाई आफ्ना चिठी पढेर सुनाउन लगाउनुहोस् । यस पटकका चिठीहरू धेरै सुधारिएका हुनेछन् ।

- पूर्व-तयारी नगरी हतारमा गरिएको कामको परिणाम राम्रो हुने सम्भावना कम हुन्छ भनी पूर्व-तयारीको महत्वलाई दर्शाउँदै बालसंरक्षण कार्य गर्दा पनि पूर्व-तयारीको ठूलो महत्व हुने कुरा बताउनुहोस् ।
- बालसंरक्षणमा पूर्व-तयारीको महत्व र पूर्व-तयारीका क्रममा के-के गर्न सकिन्छ प्रस्तुतीकरण गर्नुहोस्/छलफल अगाडि बढाउनुहोस् । (पाठ्य सामग्रीका आधारमा प्रस्तुतीकरण गर्ने विषय तयार पार्नुहोस्)
- यस सत्रमा सिकेका विषयवस्तुहरूको पूनरावलोकन गर्नुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

सम्भावित जोखिम न्यूनीकरणका लागि पूर्वतयारी (स्वास्थ्य कार्यकर्ता तथा बालबालिकाको सन्दर्भमा)

सम्भावित जोखिम र पूर्व-तयारी

कुनै पनि व्यक्ति दूर्व्यवहार तथा हिंसाको जोखिमबाट मुक्त हुँदैनन् । दूर्व्यवहार तथा हिंसा जसलाई पनि हुनसक्ने भएकाले निश्चित कार्यक्रमहरू विशेष समूहलाई केन्द्रित गरेतापनि पूर्व-तयारी भने सबै बालबालिकालाई ध्यानमा राखी तयार पार्नुपर्ने हुन्छ । दूर्व्यवहार तथा हिंसाको सवालमा गरिने पूर्व-तयारीले बालबालिकामा सुरक्षित बानीको अभ्यास गर्न प्रेरित गर्दछ ।

सामान्यरूपमा बालबालिकामाथि हुने दूर्व्यवहार तथा हिंसा न्यूनीकरणको पूर्व-तयारी गर्दा दुईवटा अवस्थाहरूलाई मध्यनजर गर्नुपर्ने हुन्छ :

१. सामान्य अवस्था, र
२. आकस्मिक अवस्था (प्राकृतिक विपद् वा सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था)

१. सामान्य अवस्था

सामान्य अवस्था भन्नाले सामान्यरूपमा सामाजिक गतिविधिहरू चलेको समाजको अवस्थालाई जनाउँदछ । यस्तो अवस्थामा कतिपय सामाजिक

व्यवहार, तथा आचरणहरू अनुमान गर्न सकिने हुन्छन् । त्यसैगरी बालबालिकामाथि हुनसक्ने दूर्व्यवहार तथा हिंसाको जोखिम पनि केही हदसम्म विश्लेषण गर्न सकिने हुन्छ । सामान्य अवस्थामा हुनसक्ने दूर्व्यवहार तथा हिंसाहरूको विश्लेषण गरी त्यसको न्यूनीकरणका लागि अपनाउनु पर्ने व्यक्तिगतरूपमा तथा साङ्गठनिकरूपमा सावधानीहरू नै सामान्य अवस्थामा बालसंरक्षण कार्यमा गरिने पूर्व-तयारी हो ।

सामान्य अवस्थामा पूर्व-तयारीको लागि चरणहरू

- क. बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान गर्ने
- ख. यसका कारणहरू पहिचान गर्ने ।
- ग. कसले वा कसका कारण भईरहेको छ ? विश्लेषण गर्ने ।
- घ. समस्या न्यूनीकरणमा तत्कालीन, मध्यकालीन, र दीर्घकालीन उपायहरू के-के हुनसक्दछन् भनी छलफल र पहिचान गर्ने ।
- ङ. पहिचान गरिएका रणनीतिहरूको कार्यान्वयनका लागि संयन्त्रको विस्तार र संयन्त्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।

बालबालिकालाई कस्तो अवस्थाहरू जोखिमयुक्त हुन् र यस्ता अवस्थामा कस्ता व्यवहारहरू देखाउने भन्नेबारे जीवन उपयोगी सीपहरू सिकाउनु पर्दछ । बालबालिकामाथि कुनै दूर्व्यवहार तथा हिंसा भएको खण्डमा के गर्ने र कस्तो सहयोगको प्रक्रिया रहने (संरचना) भन्नेबारे स्पष्टता भएको पूर्व-तयारी आवश्यकता पर्दछ ।

२. आकस्मिक अवस्था

प्राकृतिक वा मानवसिर्जित विपद् जहाँ तत्कालै सहयोगको आवश्यकता रहेको हुन्छ र सेवाप्रदायकहरूको सेवा पर्याप्त नभएको नहुन सक्दछ । आकस्मिक अवस्थामा समुदायमा रहेका संरक्षणका संयन्त्र तथा संरचनाहरू प्रभावित भएको हुन्छन् र बालबालिका थप जोखिममा पर्ने सम्भावना बढ्दछ । सामान्य अवस्थामा स्थापित संयन्त्रहरू जस्तै: गाउँ बालसंरक्षण समितिका सदस्यहरू पनि आफ्नै विपद् व्यवस्थापनमा सक्रिय हुनुपर्ने हुनसक्दछ भने विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था/अस्पतालहरू पनि आपतकालीन अवस्थामा चल्न नसक्ने गरी असर पर्नसक्ने हुन्छ । जुन बेला बालबालिकाका लागि संरक्षणको बढी आवश्यकता पर्दछ । त्यही बेला सामाजिक तथा राज्यका समुदायस्तरका संयन्त्रहरू कमजोर हुने भएकाले बालसंरक्षणका लागि पूर्व-तयारी अति आवश्यक रहन्छ । अर्को पाटोमा बालबालिकाले नियमित गर्ने क्रियाकलाप गर्न नमिल्ने, आफ्नो घर छाडेर अन्यत्र बस्नुपर्ने, विद्यालय बन्द भएपछि व्यस्ततामा कमी हुने हुनाले मनोसामाजिक समस्या पनि देखिन सक्दछ ।

प्राकृतिक प्रकोप (**Natural disaster**): स्थानीय निकायको क्षमताले सम्बोधन गर्न नसक्ने र सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा असर पार्ने गरी प्राकृतिक हानिको अवस्था हो । (IASC)

जटिल किसिमको प्रकोप (**Complex Emergency**): मानवीय सङ्कट जहाँ द्वन्द्वका कारण सेवा प्रदायक निकायको सेवा प्रदान गर्न नसक्ने गरी कमजोर भएका हुन्छन् र बाह्य सहयोगको आवश्यकता परेको हुन्छ, त्यति बेला एकभन्दा बढी निकायको क्षेत्राधिकारको आवश्यकता पर्दछ । (IASC)

दीर्घ (लामो समय) आकस्मिकता: केही वर्षसम्म रहेको प्राकृतिक तथा मानवसिर्जित विपद्को अवस्था जहाँ यस्ता परिस्थितिहरू तीव्ररूपमा दूर्व्यवहार तथा हिंसाका कारण प्राकृतिक प्रकोप (Complex emergencies) का रूपमा विकास हुन सक्दछन् । (IASC)

आपतकालीन अवस्थामा बालसंरक्षण किन ?

विस्थापन, परिवार तथा सामाजिक संरचना टुक्रनु, हिंसा, र सामाजिक सहयोगको पहुँचमा कमीका कारण संवेदनशील खालका बालसंरक्षणका सवालहरू जोखिमहरू देखिन सक्छन्, जसमा :

- बालबालिका बाबुआमा विहीन हुने (दुहुरो), विस्थापितमा पर्ने वा परिवारसँग बिछोडिनु पर्ने,
- सशस्त्र द्वन्द्वमा भर्ना हुन बाध्य हुनुपर्ने, यौनहिंसा, यौनशोषण वा बालबेचबिखनमा पर्नसक्ने सम्भावना हुने, आदि ।

आपतकालीन अवस्थामा बालबालिकालाई कस्तो असर गर्छ त ?

- दूर्व्यवहार तथा हिंसासँग नजिक हुन्छ
- शोषण
- मृत्यु
- आवश्यकता पुर्ति नहुनु- विकास अवरोध
- सम्बन्धहरू बिग्रने
- मनोसामाजिक समस्याहरू
- अधिकारको हनन ।

आकस्मिक अवस्थामा अधिक मात्रामा देखिन सक्ने बालसंरक्षणका सवालहरू

- पारिवारिक बिछोड
- शोषण तथा लैंगिक हिंसा
- बालश्रम/बालबेचबिखन
- मनोसामाजिक तनाव वा मानसिक समस्या
- सशस्त्र द्वन्द्वमा सामेल हुन सशस्त्र फौजमा भर्ना हुनुपर्ने
- शारीरिक हानि

आकस्मिक अवस्थाको व्यवस्थापनको चेकलिस्ट

- विपद् व्यवस्थापन योजना तयार पार्ने । (आपतकालीन अवस्थामा कसले के गर्ने)
- अन्य प्रत्यक्षरूपमा सरोकार राख्ने निकायसँग समन्वय गर्ने । सम्भव भए लिखित सहमति पत्र तयार पार्ने ।
- समुदायस्तरमा आपतकालीन अवस्थामा आईपर्ने स्वास्थ्य समस्या र बालसंरक्षण समस्याबारे तालिम लिने/दिने ।
- विपद् व्यवस्थापन योजनालाई सुधार गर्न बेलाबखत अभ्यासहरू गरिरहने ।

- सम्भावित जोखिमलाई मध्यनजर गर्दै आपतकालीन अवस्थामा परिवार कसरी सञ्चार गर्ने योजना तयार पार्ने ।
- महत्वपूर्ण कागजातहरूको संरक्षणको योजना बनाउने ।

पूर्व-तयारीमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू

- दूर्व्यवहार तथा हिंसा जो कोहीलाई पनि हुनसक्दछ । तर विशेष परिस्थितिमा रहेका बालबालिकालाई दूर्व्यवहार तथा हिंसाको जोखिम बढी हुन्छ । (कसैले पनि दूर्व्यवहार तथा हिंसा प्रतिरोधात्मक सुई लगाएको हुँदैन ।)
- सामान्य अवस्थामा पनि बालबालिका बढी नै बालसंरक्षणको जोखिममा रहने हुनाले बालबालिकालाई बालबालिकालाई बालसंरक्षण कार्यमा प्राथमिकता दिइन्छ नै । तथापि आपतकालीन अवस्थाको पूर्व-तयारीमा समग्र बालबालिकालाई केन्द्रमा राख्नुपर्दछ ।
- आपतकालीन अवस्थामा आवश्यक सहयोग सामग्रीहरूको व्यवस्था गरेर राख्नुपर्दछ ।
- बालसंरक्षणमा स्वास्थ्य संस्था/स्वास्थ्यकर्मीले सबै जिम्मेवारी लिने नभई, यससम्बन्धी सहयोगी निकायहरूसँग कसरी सहकार्य गर्न सकिन्छ, यकीन गर्ने ।
- आफ्नो निकायबाट सम्पादन गरिने सेवाका क्रममा हुनसक्ने दूर्व्यवहार तथा हिंसा कम गर्न :
 - बालसंरक्षण आचार-संहिता तयार गर्ने,
 - हिंसा प्रभावित बालबालिकासँग सञ्चारको सीप विकास गर्ने, र
 - भेदभावरहित वातावरण तथा बालमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- पूर्व-तयारी गर्ने क्रममा सम्भव भएसम्म समुदायलाई परिचालन गर्ने, परिचालन गर्न नसकिने/नपर्ने पक्षमा पनि समुदायलाई सूचना दिने ।

सत्र ५: बालबालिकामाथि हुने दूर्व्यवहार तथा हिंसा रोकथाममा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका

१ घण्टा ३० मिनेट

५.१. सत्रको परिचय

यो सत्रको लक्ष्य बालबालिकाले समुदायमा भोग्ने गरेका दूर्व्यवहार तथा हिंसाको रोकथाममा स्वास्थ्यकर्मीहरूले निभाउन सक्ने/पर्ने भूमिकाबारे सहभागीहरूलाई स्पष्ट पार्नु हो । यस सत्रमा दूर्व्यवहार तथा हिंसाको रोकथामका लागि स्वास्थ्यकर्मीले समुदायको तहमा र नियमितरूपमा प्रदान गरिने सेवाहरूमा संवेदनशीलता अपनाउन सकिन्छ भन्नेबारे विस्तृतमा छलफल गरिनेछ ।

५.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न पक्षहरूमा सक्षम हुनेछन् :

- बालसंरक्षणमा पूर्व-पहिचान के हो र यसको महत्व के छ भन्ने बताउन ।
- स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्दा बालबालिकालाई दूर्व्यवहार तथा हिंसाबाट बचाउनका लागि संवेदनशीलता अपनाउन ।
- दूर्व्यवहार तथा हिंसा रोकथामका लागि सामुदायिकस्तरमा स्थानीय मानवस्रोत (स्वास्थ्यकर्मी र महिला स्वयम्सेविकालगायतका) परिचालन गरी सचेतना अभिवृद्धि गर्न ।

५.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, न्यूजप्रिन्ट पेपर

५.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया:

क्रियाकलाप १: बेलुन फुटाउने खेल (३० मिनेट)

- समुदायतहमा बालसंरक्षणमा विभिन्न संरचना तथा संयन्त्रहरू क्रियाशील रहेका हुन्छन् । र, बालसंरक्षणमा हरेक सरोकारवाला/सेवा प्रदायकहरूले आ-आफ्ना भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने बताउँदै यो सत्रमा बालसंरक्षणका लागि स्थानीयतहका स्वास्थ्य संस्थाको भूमिकाबारे छलफल गरिने कुरा बताउनुहोस् ।
- त्यस पछि बेलुन फुटाउने खेल खेलाउनुहोस् ।

बेलुन फुटाउने खेल

- सहभागीहरूलाई तीन समूहमा विभाजन गर्नुहोस् ।
- सबै जना आ-आफ्नो समूहमा बसेपछि, खेलको नियम बताउनुहोस् । विचार गर्नुहोस्, एउटा समूहलाई दिईएको निर्देशन अर्को समूहले नसुनोस् ।
 - एक नम्बरको समूहको खुट्टामा फुलाएको बेलुन बाधिनेछ ।
 - दुई नम्बरको समूहले बेलुन फुटाउने कोशिस गर्नेछ ।
 - तीन नम्बरको समूहले बेलुन फुटाउन नदिन एक नम्बरको समूहलाई सहयोग (रक्षा) गर्नेछ ।
 - खेल एक नम्बरको समूहको खुट्टामा फुलाएको बेलुन बाँधिसकेपछि, प्रशिक्षकले "खेल सुरु" भनेपछि सुरु हुनेछ । र "खेल समाप्त" भनेपछि खेल समाप्त हुनेछ ।
 - खेलमा अत्याधिक बलको प्रयोग गर्न पाइनेछैन ।

- एक नम्बरको समूहको खुट्टामा फुलाएको बेलुन बाधिसके पछि "खेल सुरु" भन्नुहोस् ।
- खेल खेलाइसकेपछि सहभागीहरूलाई निम्न प्रश्नहरू सोध्नुहोस् :
 १. तपाईंलाई खेल कस्तो लाग्यो ?
 २. यस खेलबाट के कुराको सिकाइ भयो ?
 ३. कसको भूमिका कस्तो रह्यो ? आदि ।

क्रियाकलाप २: दूर्यवहार तथा हिंसा कम गर्न स्वास्थ्य संस्था/कार्यकताको भूमिकाबारे समूहकार्य तथा प्रस्तुतीकरण (१ घण्टा)

- अब सहभागीलाई १, २, ३ र ४ अङ्क क्रमसँग भन्न लगाउनुहोस् । (एक समूहमा ५ देखि ७ जनासम्म सहभागीहरू पर्ने गरी अङ्क निर्धारण गर्नुहोस् ।)
- सबैले ती अङ्कहरू भनिसकेपछि एकै अंक पर्ने सहभागीहरू एक ठाउँमा जम्मा हुन भन्नुहोस् र त्यसबाट समूह निर्माण गर्नुहोस् ।
- सबै समूहलाई बालबालिकामाथि हुने दूर्यवहार तथा हिंसा कम गर्न स्वास्थ्य संस्था/स्वास्थ्य कार्यकताको के-कस्तो भूमिका रहन्छ भन्ने प्रश्नमा छलफल गरी टिपोट गर्न लगाउनुहोस् । दुवै प्रश्नहरूको उत्तर भिन्न-भिन्न न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्न लगाउनुहोस् ।
 - संस्थाभित्रको परिवेशमा के-कस्तो भूमिका निभाउन सक्दछन् ?
 - समुदायस्तरमा कस्तो भूमिका निभाउन सक्दछन् ?
- उक्त कार्यका लागि २५ मिनेटको समय दिनुहोस् ।

- सबै समूहलाई प्रस्तुत गर्न ३ मिनेटको समय दिनुहोस् । हरेक प्रस्तुतीकरण पछि केही स्पष्टताका लागि प्रश्न सोध्ने समय दिनुहोस् ।
- प्रस्तुतीकरण र राम्रो मेहनतका लागि सबै धन्यवाद तथा बधाइ दिनुहोस् ।
- सबैको प्रस्तुतीकरण सकिएपछि पाठ्य-सामग्रीमा रहेको स्वास्थ्यकर्मीको भूमिकाहरूबारे प्रस्तुतीकरण गर्नुहोस् । प्रस्तुतीकरण गर्दा पहिले नै छलफल भइसकेका कुरालाई भन्दा थप नयाँ सूचनाजानकारीमा बढी जोड दिनुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

बालबालिकामाथि हुने दूर्यवहार तथा हिंसा रोकथाममा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका

आफ्नो समुदायमा पहिचान गरिएका बालसंरक्षणका सवालहरू र बालअधिकार हननका अवस्थाहरूमा सकारात्मक परिवर्तन गर्न समुदाय निकट रहेका सरकारी निकाय तथा सामाजिक संरचनाहरूको अहम् भूमिका रहेको हुन्छ । बालबालिकामाथि हुने दूर्यवहार तथा हिंसाका घटनाहरू न्यूनीकरण गर्न बालसंरक्षणसम्बन्धी सवालहरूबो आधारभूत ज्ञान, धारणा र अभ्यास भएको हुनुपर्दछ । बालसंरक्षण कार्यका सन्दर्भमा हामीमा भएका कतिपय बुझाइ तथा ज्ञानमा परिवर्तन गर्नुपर्ने पनि हुन सक्दछ । खासगरी बालबालिकामाथि दूर्यवहार तथा हिंसा हुनलाई सहयोग पुऱ्याउने किसिमका सामाजिक व्यवहार हरूलाई परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

बालसंरक्षणका जोखिमको रोकथामका लागि कार्यक्रम तथा रणनीतिहरू तयार पार्दा उक्त बालसंरक्षण सवालको जडलाई सम्बोधन गर्ने खालको हुनुपर्ने हुन्छ । बालबालिकामाथि हुने दूर्यवहार तथा हिंसाका कारकका रूपमा समुदायमा रहेका कस्ता व्यवहार तथा कार्यहरू जिम्मेवार रहेका छन् र तिनलाई अझ पनि कायम रहिरहन वा बढाउन केले सहयोग पुऱ्याइरहेको छ, त्यसको सम्बोधन गर्ने गरी योजना तय गरिनुपर्दछ । बालसंरक्षणका जोखिमको रोकथामको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको सचेतना अभिवृद्धि नै हो । यसको लागि आवश्यक सूचना तथा सन्देशहरू सम्प्रेषण गरी लक्षित समूहलाई व्यवहार परिवर्तन गर्न सहयोग पुऱ्याउनुपर्दछ ।

सचेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम तथा रणनीतिहरू तयार पार्दा निम्न पक्षहरू माथि ध्यान दिनु महत्वपूर्ण हुन्छ :

- बालसंरक्षणको कुन सवालहरूमाथि बढी जोड दिने ?
- समाजमा परिवर्तन गर्न चाहेका मनोवृत्ति, ज्ञान र व्यवहारहरू के-के हुन् ?
- लक्षित समूह कुन कुन हुनेछन् ?
- सचेतना अभिवृद्धिको मुख्य सन्देश के हुनेछ ?
- समुदायस्तरमा को कससँग काम/साभेदारी गर्ने वा कुन तहका संरचना तथा संयन्त्रको परिचालन गर्ने ?
- कुन क्रियाकलापहरूलाई प्राथमिकतामा राख्ने ? आदि ।

बालबालिकामाथि हुने दूर्यवहार तथा हिंसाका घटनाहरूको रोकथाम गर्न स्वास्थ्य संस्थाले प्रत्यक्ष आफ्नो अगुवाइ/नेतृत्वमा लगातार सचेतना फैलाउन सक्दछ भने अन्य निकायसँग हातेमालो गरी विभिन्न अभियान तथा नियमित संरक्षणको संयन्त्रमा रही सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ ।

दूर्यवहार तथा हिंसा कम गर्न स्वास्थ्य संस्था/कार्यकर्ताको भूमिका

संस्था भित्र

- बालबालिकाको उपचार गर्ने क्रममा अपनाउनुपर्ने सावधानीबारे सूची/संहिता बनाएर सबै कर्मचारी तथा आगन्तुकले देख्ने स्थानमा टाँस्ने ।
- बालबालिकामाथि हुने दूर्यवहार तथा हिंसाका किसिम, लक्षणहरू र खबर गर्नुपर्ने निकायको सम्पर्क व्यक्तिको नाम र फोन नम्बरको सूची कर्मचारी तथा आगन्तुकले देख्ने स्थानमा टाँस्ने ।
- सबै स्वास्थ्यकार्यकर्तालाई बालबालिकामाथि हुने दूर्यवहार तथा हिंसाबारे तालिम दिएर समस्या पहिचान गर्न, स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्दा अपनाउनु पर्ने संवेदनशीलता र कुन अपस्थामा कसलाई खबर गर्ने भन्नेबारे ज्ञान र सीपले युक्त बनाउने ।
- उपचारका क्रममा अति आवश्यक नपरी बालबालिकालाई संवेदनशील अङ्गमा नछुने ।
- आफ्नो संस्था भित्र कसैले बालबालिकामाथि दूर्यवहार तथा हिंसा गरेको देखेसुनेमा तत्काल त्यस्तो कार्यको रोकथाममा लाग्ने र सम्बन्धित बालसंरक्षण केन्द्रबिन्दु (सम्पर्क) व्यक्तिलाई खबर गर्ने ।
- स्वास्थ्य सेवा लिन आएका बालबालिकाका आमाबाबुलाई बचाउन र हिंसा भईहाले सहेर नबस्न सचेत गराउने । आवश्यकता परेको खण्डमा आमाबाबुलाई आफ्ना बालबालिकालाई दूर्यवहार तथा हिंसाबाट कसरी बचाउने भन्नेबारे व्यक्तिगत परामर्श दिने । यस क्रममा यदि कुनै बालबालिकालाई हिंसा भईहाले कसलाई खबर गर्न सकिन्छ र कस्ता निकायले कस्तो प्रकृतिको सेवा प्रदान गर्न सक्छन् भन्नेबारे बताउने । साथै, उहाँहरूलाई तपाईं एक्लो हुनुहुन्न सहयोगका तत्पर हातहरू प्रसस्त छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पार्ने ।
- पहिचान गरिएका वा शङ्कास्पद दूर्यवहार तथा हिंसाका घटनाहरूलाई गा.बि.स. स्तरीय बालसंरक्षणसम्बन्धी संयन्त्रलाई वा प्रहरीलाई खबर गर्ने ।
- दूर्यवहार तथा हिंसापीडित बालबालिकाको गोपनीयता कायम गर्ने गरी घटनासम्बन्धी अभिलेखन गर्ने ।

समुदायस्तरमा

- बालसंरक्षणका लागि गठित गाउँ/नगरपालिका बालसंरक्षण तथा प्रवर्द्धन समितिहरूमा सक्रिय सदस्यको भूमिका निर्वाह गर्ने ।
- समुदायस्तरको संयन्त्रहरूको परिचालन गरी बालसंरक्षणमा सचेतीकरण गर्ने । जस्तै : महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरूलाई तालिम प्रदान गरी सचेतना फैलाउने कार्यमा लगाउने ।
- समुदायमा बालबालिकाले भोग्ने गरेका दुर्व्यवहार तथा हिंसाका स्वरूपहरूबारे पहिचान गरी तत्सम्बन्धी रोकथामका रणनीति तयार पार्न बालसंरक्षण तथा प्रवर्द्धन समितिहरू लगायतलाई सघाउने । र, त्यसरी तयार गरिएको रणनीतिहरूको कार्यान्वयन गर्न आफ्नो तर्फबाट सहयोग गर्ने ।

सत्र ६ : घटना व्यवस्थापनमा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका

४५ मिनेट

६.१. सत्रको परिचय

घटना व्यवस्थापनको क्रममा एक महत्वपूर्ण निकायको रूपमा स्वास्थ्य संस्था र स्वास्थ्यकर्मी हुने गर्दछन् । यो सत्रको लक्ष्य बालबालिकाको उद्धार, उपचार पुनर्स्थापनाको क्रममा हुने समग्र घटना व्यवस्थापनको क्रममा स्वास्थ्यकर्मीले खेल्नसक्ने भूमिकाबारे छलफल गरी सहभागीहरूलाई स्पष्ट पार्ने हो ।

६.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न पक्षहरूमा सक्षम हुनेछन् :

- घटना व्यवस्थापनको क्रममा स्वास्थ्य संस्था र स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका पहिचान गर्न ।
- घटना व्यवस्थापनको क्रममा अपनाउनुपर्ने सावधानीहरूबारे बताउन ।

६.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, न्यूजप्रिन्ट पेपर

६.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया

क्रियाकलाप १: घटना व्यवस्थापनमा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका

- सहभागीलाई १, २ र ३ अङ्क क्रमसँग भन्न लगाउनुहोस् । सबैले ती अङ्कहरू भनिसकेपछि एकै अंक पर्ने सहभागीहरू एक ठाउँमा जम्मा गरी त्यसबाट समूह निर्माण गर्नुहोस् ।
- अब सहभागीलाई आफ्नो समूहभित्र बालबालिका पीडित भएको घटनाको व्यवस्थापनमा स्वास्थ्यकर्मीको के-कस्तो भूमिका रहन्छ ? भनी छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- समूहबाट आएका विचारहरूलाई प्रस्तुत गर्न प्रत्येक समूहलाई एक एकजना नेता छान्न लगाउनुहोस् ।
- प्रत्येक समूहको नेतालाई क्रमसँग समूहकार्य प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् र अन्य समूहलाई कुनै बुँदामाथि प्रष्ट हुन चाहेमा प्रश्न गर्नसक्ने तथा प्रस्तुत गर्ने नेता र समूह सदस्यहरूले स्पष्ट पार्न अनुरोध गर्नुहोस् ।
- सहजकर्ताले यदि कुनै बुँदामाथि छलफल गर्न आवश्यक ठानेमा समग्रमा छलफल गर्नुहोस् र सबै विचारहरूलाई एकत्रित गर्दै आवश्यकतानुसार अध्ययन सामग्रीको सहयोगमा घटना व्यवस्थापनमा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिकाबारे छलफल गर्नुहोस् ।
- सत्रको अन्त्यमा सक्रिय सहभागिताको लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिनुहोस् ।

घटना व्यवस्थापनमा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका

बालसंरक्षणमा काम गर्दाको एक अहम् सिद्धान्त भनेको कुनै पनि बालबालिकाले कुनै पनि प्रकारको शोषण, दूर्व्यवहारको सामना गर्नु नपरोस् भन्ने नै हो । साथै, कथम्कदाचित कुनै बालबालिकामाथि हानि पुग्ने घटना भएमा क्षति कम गर्नका लागि उनीहरूलाई आवश्यक सबै सेवा, सुविधा समयमै प्रदान गर्नमा जोड दिनुपर्दछ ।

यसका लागि पूर्व-तयारी गर्नु आवश्यक हुन्छ र बालबालिकामाथि आइपर्नसक्ने जोखिमको आँकलन गर्न सक्नुपर्दछ । साथै, बालसंरक्षणमा काम गर्ने संस्था वा निकायले आफ्नो संस्थागत क्षमता बढाएर आफूलाई तयारी अवस्थामा राख्नु पनि आवश्यक पूर्व-शर्त हो ।

बालबालिका संरक्षणको जोखिममा रहेको कुरा पहिचान गर्नु र त्यसको न्यूनीकरणका लागि काम गर्नु बालसंरक्षणको रोकथाममूलक कामको पहिलो पाइला हो । यसको अर्थ बालबालिकालाई शोषण, दूर्व्यवहारतर्फ धकेल्ने कारकहरूको पहिचान र तिनलाई समयमा नै सम्बोधन गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि घरपरिवारभन्दा बाहिर रहेका बालबालिका, विद्यालय नगएका किशोरीहरू, अभिभावकत्वविहीन भएर श्रममा संलग्न भएका बालबालिका, सडकमा आश्रित बालबालिका अत्यधिक रूपमा संरक्षणको जोखिममा भएको पाइएका छन् । यस्ता बालबालिकालाई संरक्षण गर्नका लागि नीति, योजना, कार्यक्रम आवश्यक हुन्छ अनि सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको उत्तरदायित्व किटान गरिनुपर्दछ ।

त्यसको लागि खासगरी-

- जोखिम अवस्थामा रहेका बालबालिकाको पहिचान र उनीहरूसँग सम्पर्क,
- जोखिम न्यूनीकरणका लागि आवश्यक सेवाको पहिचान,
- सेवाप्रदायक निकाय वा संस्थाहरूको पहिचान,
- जोखिम अवस्थामा रहेका वा पीडित बालबालिकाको संरक्षणका विकल्पहरूको पहिचान,
- संरक्षणका लागि सेवा प्रदायक निकाय वा संस्थाहरूमा सेवा आवश्यक बालबालिकाको सीफारिस,
- नियमित अनुगमन तथा फलोअप,

छ) दीर्घकालीन संरक्षणका विकल्पहरूको पहिचान र त्यसमा बालबालिकाको संरक्षणको व्यवस्था,

ज) उपयुक्त व्यवस्थापन तथा विकल्पहरूको नियमित पुनरावलोकनलगायतका प्रक्रियाहरू समावेश भएका हुन्छन् ।

जोखिम परिस्थितिमा रहेका बालबालिकाको संरक्षणका सन्दर्भमा स्वतन्त्र सुनुवाइ संयन्त्रको आवश्यकता पर्दछ । यसले बालबालिकाको तत्कालीन र दीर्घकालीन आवश्यकताहरू पहिचान गर्ने र संरक्षणका चक्रहरूमा उपयुक्त निर्णय लिन सहयोग गर्दछ । त्यसैगरी बालबालिका र उनीहरूका स्याहारकर्ताहरूलाई संरक्षण योजना चक्रका सबै तह र प्रक्रियामा आफ्नो विचार अभिव्यक्तिको अवसर दिनुपर्दछ तथा त्यसको उचित सुनुवाइ हुनुपर्दछ ।

कुनै बालक वा बालिका संरक्षणको जोखिमपूर्ण परिस्थितिमा रहेको छ वा छैन भनी पहिचान र लेखाजोखा गर्दा स्वयं बालक वा बालिका, उसका बाबुआमा वा अभिभावक, पारिवारिक सदस्य वा आफन्त तथा समुदायका सदस्यहरूलाई संलग्न गराएर सूचनाजानकारी लिनुपर्दछ । यसरी जानकारी सङ्कलन गरेपछि सो बालक वा बालिकालाई आवश्यक सेवाहरूको पहिचान गर्ने र सेवाप्रदायक निकाय वा संस्थाहरूको पहिचान गर्नुपर्दछ ।

त्यसपछि बालसंरक्षणका विकल्पहरूको खोजी गरी सो विकल्पमा बालक वा बालिकालाई पठाउने काम गर्न सकिन्छ ।

यसरी विकल्पहरूको निर्णय गर्दा बालबालिकाको उच्चतम हितमा भए वा नभएको यकीन गर्नुपर्दछ । यसका लागि बालबालिका स्वयंसँग र उनीहरूको नजिकमा रहने अभिभावक, आफन्त वा सामाजिक कार्यकर्तासँग परामर्श गर्नुपर्दछ । संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकालाई सबैभन्दा उत्तम विकल्पमा सीफारिस गर्नुपर्दछ । यसरी सीफारिस गरिएको ठाउँमा बालक वा बालिकाको उचित स्याहार एवम् संरक्षण भएको भन्ने सुनिश्चित गर्न नियमित अनुगमन गर्नुपर्दछ । यसरी अनुगमन गर्दा बालबालिकालाई दीर्घकालीन फाइदा पुग्ने विकल्पको खोजी गर्नु र त्यसमा बालबालिकालाई पुनर्स्थापित गर्नु आवश्यक हुन्छ । यी सबै प्रक्रियाका लागि एउटा स्वतन्त्र विश्वसनीय सुनुवाइ संयन्त्रको आवश्यक हुन्छ ।

बालसंरक्षणका लागि घटना व्यवस्थापन गर्दा देहायअनुसारका कार्य गर्न सकिन्छ-

- बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको सुनिश्चितता,
- शोषण वा दूर्यवहारका घटनाको पहिचान, जानकारी सङ्कलन, अनुसन्धान तथा प्रमाणीकरण,
- घटना व्यवस्थापन कार्यमा संवेदनशील भई स्वास्थ्य केन्द्र, प्रहरी, न्यायालय, सामाजिक कार्यकर्ताको सक्रियता,
- विद्यालय, स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने निकाय, प्रहरी चौकीहरूमा सुनुवाइ संयन्त्र
- मनोविमर्श एवं मानसिक स्वास्थ्यसेवा,
- परिवारको पहिचान तथा पारिवारिक पुनर्मिलन (पारिवारिक सहयोग, मध्यस्थतासमेत),

- वैकल्पिक हेरचाह (अस्थायी, पुनर्स्थापन र पुनर्मिलन योजना आदि) को व्यवस्था,
- बालबालिकालाई संरक्षणका उपायहरू सीफारिस गर्दा परिवारसँग नै रहनसक्ने स्थितिको सुनिश्चितता, आदि ।

स्वास्थ्य संस्थामा आउने पीडित बालबालिकाको निम्न हकअधिकारको सुनिश्चितता गरिनुपर्दछ :

- १) **सुरक्षा र आराम:** पीडित बालबालिकालाई उपचारको क्रममा सुरक्षित महसुस हुने वातावरण तयार गर्नुपर्दछ । विश्वसनीय वातावरणमा आराम दिनेगरी उपचार गर्नु आवश्यक हुन्छ ।
- २) **सूचनाजानकारी दिने:** स्वास्थ्य संस्थामा आउने सबै व्यक्तिलाई संस्थाबाट दिइने सेवाबारे जानकारी दिनुपर्दछ । अफ गम्भीर प्रकृतिका घटना भई आउने प्रभावित बालबालिकालाई उसको अवस्थाबारे सम्बन्धित बालबालिका र उसको अभिभावकलाई समयमै जानकारी गराउनुपर्दछ । कुनै घटनाबारे प्रहरीमा उजुरी गर्नुपर्ने अवस्था छ भने यसबारे समेत सूचना दिइनुपर्दछ ।
- ३) **गोपनीयता कायम गर्ने:** बालबालिकाको उपचार भइरहेकोबारे घटनासँग सम्बन्धित व्यक्तिबाहेक अन्यलाई यसको अवस्था जानकारी गराउनुहुँदैन । सञ्चार माध्यमलाई सम्बन्धित व्यक्तिको पहिचान खुल्ने जानकारी कसै गरी पनि उपलब्ध गराउनुहुँदैन । साथै, उपचारको क्रममा प्राप्त सूचनालाई असम्बन्धित व्यक्तिलाई थाहा नहुने गरी गोप्य राखिनुपर्दछ ।
- ४) **विश्वसनीयता आर्जन गर्ने:** घटनाबाट बालबालिकालाई परेको असरबारे बुझ्न वा घाउ जाँचको लागि विश्वास आर्जन गर्नुपर्दछ । उपचार कक्ष तथा उपचारमा संलग्न स्वास्थ्यकर्मीबाट उक्त बालक वा बालिकाको घटनाबारे गोपनीयता कायम गरिने खालको विश्वसनीयता प्राप्त गर्नुपर्दछ ।
- ५) **मानमर्यादा:** पीडित बालबालिका जोखिम स्थितिमा भए पनि उनीहरूको मानमर्यादालाई ख्याल गरिनुपर्दछ । यसले उनीहरूलाई थप पीडित हुनबाट जोगाउदछ ।

सत्र ७ : विपद्को अवस्थामा बालसंरक्षण

६० मिनेट

७.१ सत्रको परिचय:

विपद् भनेको अत्यन्तै भयावह अवस्थसँग जुडनुपर्ने परिस्थिति हो । विपद् भन्नाले आकस्मिक, भयङ्कर विनाशकारी घटना बुझाउँदछ, जसले समाज गाउँ, सहर तथा सिङ्गो मुलुकको नियमित प्रक्रियालाई नै तहसनहस पार्दछ र डरलाग्दो मानवीय तथा भौतिक, आर्थिक, वातावरणीय क्षति गराउँदछ जसको सम्बोधन स्थानीय श्रोत र साधनले प्रायः असम्भव हुन्छ । यस्तो विषम परिस्थितिमा बालबालिकाको संरक्षण कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा प्रस्तुत सत्रमा छलफल गरिएको छ ।

७.२ अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- विपद् भनेको के हो ? नेपालमा आइपरेका विपद्को घटनाक्रमको बारेमा जानकारी हुनेछन् ।
- विपद् आउनुअगावै पूर्व-तयारीको रूपमा र विपद्पश्चात बालबालिकाको संरक्षण कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा सहभागीहरू जानकारी हुनेछन् ।

७.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ्ग टेप, विपद्सम्बन्धी वृत्तचित्र तथा तस्वीर आदि ।

७.४ सत्रको तयारी:

यस सत्रका लागि निम्न तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीको ज्ञान तथा बुझाइको स्तरलाई पूर्व अवलोकन गर्नुहोस् र आवश्यकतानुरूप अध्ययन सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।
- यस सत्रमा दिइएको विषयवस्तुको राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस् । आवश्यकतानुसार सहायक शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै मेटाकार्डमा उतार्नुहोस् । मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस् ।

७.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया: १५ मिनेट

सहभागीलाई छलफल गरिने विषयवस्तुको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् । सहभागीको खिचि जगाउनको लागि सम्भव भएमा यस विषयसँग सम्बन्धित वृत्तचित्र (<https://www.youtube.com/watch?v=QWtxPj8boNs>) तथा यस सम्बन्धी तस्वीर देखाएर साथै यस सम्बन्धमा सहभागीको अनुभव सुनाउन लगाएर विषयवस्तुमा प्रवेशका लागि वातावरण बनाउन सकिन्छ ।

क्रियाकलाप १: विपद्का बारेमा जानकारी (१५ मिनेट)

- विपद् भनेको के हो भन्ने सन्दर्भमा मष्तिष्क मन्थन गराउनुहोस् । आएका विचारहरूलाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा टिप्न लगाउनुहोस् । सबै विचार टिपिसकेपछि नमिल्ने विचार आएका भए सहभागीहरूको सहमतिमा हटाउनुहोस् । सहभागीहरूबाट आएका विचारहरूको आधारमा विपद्लाई बुझ्न सरल परिभाषा बताउने कोसिस गर्नुहोस् ।
- विपद्को जोखिमका दृष्टिकोणबाट नेपाल के-कस्तो अवस्थामा रहेको छ भनी कक्षाकोठा छलफल चलाउनुहोस् । नेपालमा विपद्का घटनाक्रम बारेमा संक्षिप्त चर्चा गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप २: समूह छलफल (५० मिनेट)

- सहभागीलाई दुई समूहमा विभाजन गर्नुहोस् । बालबालिकाको संरक्षणका लागि विपद् पूर्वको तयारी के-कसरी गर्ने र विपद्पश्चात् के-कसरी गर्न सकिन्छ भनी समूहमा छलफल गरी प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् । समूहमा छलफल गर्न पहिले समूह छलफलसम्बन्धी नियम बताउनुहोस् ।
- समूह प्रस्तुतिपछि कक्षाकोठा छलफल चलाउनुहोस् र आफ्नो धारणा बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (१० मिनेट)

- यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्नु ? भनी सहभागीसँग प्रश्न गर्दै यस सत्रका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरू गर्न सकिन्छ :

- विपद् भनेको के हो ?
- विपद् पूर्वको अवस्थामा बालसंरक्षणका लागि गरिनुपर्ने कार्य के-के हुन सक्दछन् ?
- विपद्पश्चात् बालसंरक्षणका लागि गरिनुपर्ने कार्य के-के हुन सक्दछन् ?

- छलफलमा सक्रिय सहभागी भएकोमा सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिँदै सत्र अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन-सामग्री

आपतकालीन अवस्था तथा विपद्मा बालसंरक्षण

विपद् तथा आपतकालीन अवस्था भनेको के हो ?

विपद् आइलाग्यो भन्नेवित्तिकै हामी खराब अवस्थाको चित्रण गर्न थाल्दछौं । यथार्थमा नै विपद् आइलाग्नु भनेको अत्यन्त नराम्रो परिवेशको सिर्जना हुनु हो । बोलीचालीको भाषामा विपद् आउनुलाई 'दशा लाग्यो' पनि भन्ने गरिन्छ । विपद् भन्नाले आकस्मिक, भयङ्कर विनाशकारी घटना जसले समाज गाउँ, सहर तथा सिङ्गो मुलुकको नियमित प्रक्रियालाई नै तहसनहस पार्दछ र डरलाग्दो मानवीय तथा भौतिक, आर्थिक, वातावरणीय क्षति गराउँदछ । विपद्को परिणामलाई सम्बोधन गर्न स्थानीय श्रोत र साधनले प्रायः असम्भव हुन्छ भनेर परिभाषित गरिएको पाइन्छ ।

विपद्को सिर्जना मुलतः मानवीय तथा प्राकृतिक

कारणले हुने गर्दछ । मानवीय कारण भन्नाले मानव सिर्जित (गैर प्राकृतिक) कारण हो भने प्राकृतिक कारण भनेको मानवको प्रत्यक्ष संलग्नता नभई प्राकृतिक कारणले सिर्जित घटना वा परिस्थिति हो । उदाहरणको लागि कुनै गाउँ समाजमा विभिन्न कारणले एक समुदायले अर्को समुदायमा आक्रमण गर्नु, गाउँटोलमा आगजनी गर्नु, ठूलो क्षेत्रफलमा फलेको अन्नबाली नोक्सान गर्नु आदि मानव सिर्जित विपद् हुन् । भुईँचालो, ज्वालामुखी फुट्नु, आँधीबेहरी (समुद्री), हिमपात, हुरीबतास, आदिले ठूलो मात्रामा जनधनको नोक्सान गर्नुलाई प्राकृतिक विपद् भनिन्छ । यद्यपि प्राकृतिक विपद्मा हुने धनजनको क्षतिको मुख्य कारण भनेको मानवनिर्मित संरचनाहरू नै हुन् भन्ने यस क्षेत्रमा क्रियाशील संघसंस्था तथा विद्वानको धारणा रहेको पाइन्छ ।

उत्पत्तिका दृष्टिकोणले विपद्लाई दुई समूहमा विभाजन गरिएजस्तै यसले गर्ने क्षतिका आधारमा यसलाई चार समूहमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

- गम्भीर प्रकारको प्राकृतिक विपद्:** बाढी, समुद्री आँधी, हिमपात, सुख्खा, भुईँचालो आदि ।
- सामान्य प्रकारको प्राकृतिक विपद्:** पहिरो, शीतलहर, लू, आँधीबेहरी आदि ।
- गम्भीर प्रकारको मानवसिर्जित विपद्:** आगजनी, डढेलो, युद्ध, वनविनाश, स्वास्थ्य महामारी, रासायनिक प्रदुषण,
- सामान्य प्रकारको मानवसिर्जित विपद्:** यातायात दुर्घटना, खाद्य विषाक्तता, औद्योगिक दुर्घटना तथा सङ्कट, वातावरणीय प्रदुषण आदि ।

विपद्लाई विभिन्न संस्था तथा विद्वानले भिन्न-भिन्न तरिकाले परिभाषित गरेको पाइन्छ । नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार 'भूकम्प, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, आँधीबेहरी, महामारी आदिले सिर्जना गरेको आपत्तिजनक स्थिति नै विपद् हो' भनिएको छ । यसै सन्दर्भमा दैवीप्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९ का अनुसार "दैवी प्रकोप" भन्नाले भूकम्प, आगलागी, आँधीबेरी, बाढीपहिरो, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, अनिकाल, महामारी तथा यस्तै अन्य प्राकृतिक प्रकोपलाई सम्झनुपर्छ र सो शब्दले औद्योगिक दुर्घटना विस्फोटक वा विषाक्त पदार्थद्वारा

हुने दुर्घटना तथा यस्तै अन्य कुनै पनि प्रकारको प्रकोपलाई समेत जनाउनेछ' भनी उल्लेख गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस महासंघका अनुसार 'आकस्मिकरूपमा जनजीवन अस्तव्यस्त बन्ने विपत्तिपूर्ण अवस्था नै विपद् हो । यस्तो अवस्थामा मानिसले धेरै दुःख पाउँदछन् । तसर्थ उनीहरूका लागि सुरक्षा, खाना, लुगाफाटो आवास, औषधोपचार तथा सामाजिक सेवाजस्ता दैनिक जीवनमा नभई नहुने वस्तु र सेवा सहयोगदाताहरूबाट परिपूर्ति गरिनुपर्ने अवस्था हुन्छ ।'

माथि दिइएको परिभाषाहरूअनुसार विपद्मा देहायका विशेषताहरू हुन्छन् भन्नेमा सबैको मतएक्यता रहेको पाइन्छ :

क) विपद् कहिले आउँछ भनेर प्रायः अनुमान गर्न गाह्रो हुन्छ । यो अचानक उत्पन्न हुने आपतकालीन अवस्था हो ।

ख) विपद्ले मानिस, समाज तथा मुलुकको नै नियमित प्रक्रियालाई अवरुद्ध, असामान्य तथा अस्तव्यस्त बनाउँदछ ।

ग) विपद्ले धनजनको ठूलो क्षति पुऱ्याउँदछ । धेरै मानिसलाई हताहत बनाउँदछ । बाँचेकाहरूलाई पनि दैनिक जीवनयापन गर्ने वातावरण अत्यन्तै कष्टप्रद हुन्छ । फलतः बाँचेका मानिसहरूको जीवनपद्धति साह्रै कष्टपद हुन्छ । जोखिमको मात्रा बढ्दछ ।

घ) जनधनको क्षति व्यापक मात्रामा हुनुका साथै उपलब्ध स्रोतसाधनको ठूलो मात्रामा नोक्सान हुने भएकाले विपदपछिको व्यवस्थापन गर्नु भनेको निकै जटिल कार्य हुनजान्छ । यस्तो अवस्थामा वाह्य सहयोगको ठूलो आवश्यकता पर्दछ ।

ङ) विपद्ले मानवसमाजको उन्नति, प्रगतिलाई मात्र तहसनहस पाउँदैन, हाप्रो जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रको प्रगतिलाई कैयौं वर्ष पछाडि धकेलेदिन्छ ।

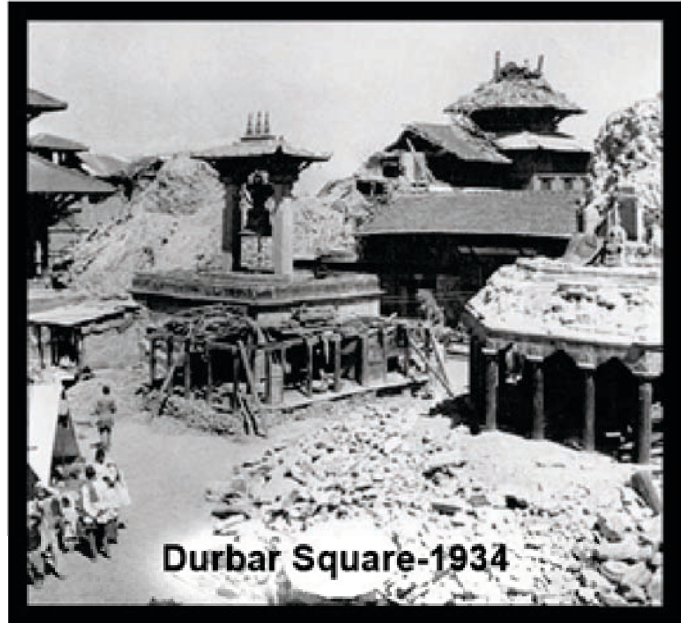
स्रोत: इमेज फर मेजर डिज्यास्टर इन नेपाल ।
महाकाली (माथि) र कोशी(तल) नदीमा आएको बाढी ।

विपद्ले पुऱ्याउने क्षति तथा विपद्ले उत्पन्न गराउने अवस्थाको बारेमा हामीले संक्षिप्तरूपमा माथि विश्लेषण गर्नु । अब विपद्को अवस्थामा बालअधिकारको उपभोगलाई निरन्तरता दिन तथा बालसंरक्षण सुनिश्चित गर्न के-कस्ता काम गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा छलफल गरिएको छ ।

नेपालमा आइपरेका केही प्रमुख विनाशकारी प्रकोप तथा विपद्^१

- वि.सं. १९९० साल माघ महिनामा नेपालमा ठूलो भूकम्प आएको थियो । यो भूकम्प ८.२ रेक्टर स्केलको रहेको अनुमान गरिएको थियो । यो भूकम्पले ८ हजार ५१९ जनाको मृत्यु भएको र २० हजार ७२४ घर नष्ट भएको थियो । वि.सं. २०८६ असोजमा सुदूर पश्चिमाञ्चलमा गएको ६.२ रेक्टर स्केलको भूकम्पका कारण ६ जनाको मृत्यु तथा ३० जना गम्भीर घाइते भएका थिए भने ८ हजार ७९० वटा घर भत्केका कारणले १३ हजार ३५९ जना विस्थापित भएका थिए ।
- वि.सं. २०४५ भाद्र महिनामा आएको भूकम्पमा ७२९ जनाको मृत्यु भएको थियो भने २१ हजार ७८६ घर भत्केको थियो ।

- त्यस्तै, वि.सं. २०५० भाद्र महिनामा आएको बाढीले १ हजार ४८ जनाको ज्यान लिएको थियो । २०५३ आषाढ महिनामा आएका बाढीका कारण ६५० जनाको मृत्यु भएको थियो ।
- वि.सं. १८८६ सालमा तानसेनमा, २०२५ सालमा विराटनगरमा, २०३० सालमा सिंहदरबारमा, २०६० सालमा ताप्लेजुङ र तेह्रथुममा भएको आगलागीले ठूलो क्षति पुऱ्याएको थियो ।
- वि.सं. २०२० सालमा विफरबाट नेपालमा १ हजार मानिसको मृत्यु भएको थियो ।
- वि.सं. २०३० र २०३७ सालमा नेपालले लामो खडेरीको सामना गर्नुपरेको थियो ।
- वि.सं. २०४४ सालमा दशरथ रङ्गशालामा भएको भागदौडमा ७१ जनाको मृत्यु भएको थियो ।
- वि.सं. २००२, २०२५, २०२७, २०२८, २०३१, २०३२, २०३५, २०३८, २०४०, २०५०, २०६१, २०६३ र २०६९ र २०७० सालमा गएको बाढीपहिरोले मुलुकको विभिन्न भागमा ठूलो जनधनको क्षति भएको थियो ।
- वि.सं. २०७१ असोज महिनामा भारतमा आएको हुद्-हुद् समुद्री आँधीका कारण नेपालको मनाङ्ग र मुस्ताङ्ग क्षेत्रमा भएको हिमपातका ४१ जना पर्यटक र नेपालीहरूको मृत्यु भएको थियो ।

विपद्को अवस्थामा बालसंरक्षण के-कसरी गर्ने भन्ने सन्दर्भमा छलफल गर्नुअघि यस सन्दर्भमा प्रयोग गरिने शब्दहरूको बारेमा संक्षिप्त चर्चा गर्न अत्यावश्यक हुन्छ ।

बालबालिका:

बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को परिच्छेद १ को दफा २ को परिभाषा अन्तर्गत 'बालक भन्नाले १६ वर्ष उमेर पुरा नगरेका बालबालिकालाई सम्भन्धुपर्दछ' भनिएको छ । स्मरणीय के छ भने बालकको परिभाषाका मुख्य आधार उमेरलाई लिइएको पाइन्छ र देशअनुसार बालबालिकाको उमेर फरक पर्दछ । जस्तै: छिमेकी देश भारतमा बालक भन्नाले १८ वर्ष उमेर पुरा नगरेका बालबालिकालाई बुझिन्छ । संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा १ मा अठार वर्ष उमेर पुरा नगरेका व्यक्तिलाई 'बालबालिका' भनेर परिभाषित गरिएको छ ।

बालअधिकार:

बालबालिकाले सम्मानित भएर बाँच्नको लागि नभईनहुने हकहरूलाई बालअधिकार भनिन्छ । विश्वका प्रायः सबै देशहरूसंयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को राज्यपक्ष भइसकेका छन् । नेपालले पनि यो महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको छ । यो महासन्धिअनुसार बालबालिकाको बाँच्न पाउने अधिकार, संरक्षणको अधिकार, विकासको अधिकार र सहभागिताको अधिकारको समग्र पक्षलाई बालअधिकार भनिन्छ । एक बालक वा बालिकाको हैसियतमा राज्य तथा अन्य उत्तरदायित्व वहनकर्ताहरूले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका तथा उपलब्ध गराउनुपर्ने सेवा र सुविधाहरूको उपभोग गरी सम्मानित भएर बाँच्न पाउने अधिकारलाई बालअधिकार भनिन्छ ।

सङ्कट (Hazard):

विभिन्न शब्दकोशले सङ्कट भनेको खतरा (Danger) तथा जोखिम (Risk) भनी अर्थार्जन खोजको पाइन्छ । नेपाली शब्दकोश अनुसार सङ्कट भनेको कुनै आपद्द्विपत्को स्थिति; साँझै अप्ठेरो अवस्था; कष्ट; कठिनाई हो । सङ्कट भनेको कुनै प्रकारको नष्ट, नोकसान तथा हानिजस्ता घटना घट्नुको लागि आवश्यक वातावरण तथा परिवेशसिर्जित भएको अवस्था हो । त्यसैले सङ्कट भनेको एउटा खतरापूर्ण अवस्था हो जसका कारण व्यक्तिका घरपरिवार, सम्पत्ति, स्वास्थ्य तथा वातावरणमा गम्भीर असर पार्दछ ।

क्षमता (Capacity):

क्षमता भनेको सामान्यतया: कठिन परिस्थितिको सामना गर्नसक्ने अवस्थालाई बुझाउँदछ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा विपद्को जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न तथा विपद् आएपछि त्यस्तो अवस्थालाई सामना गर्नसक्ने या दुःखलाई न्यूनीकरण गर्नसक्ने हैसियतलाई क्षमता भनिन्छ ।

जोखिम (Risk):

जोखिम भन्नाले सङ्कटका कारणले उत्पन्न गराउने क्षति तथा त्यसको अवस्था या तहको सम्भाव्यता हो । कुनै सङ्कट आइपरेमा त्यसको क्षति के-कति हुन सक्दछ त भन्ने आधारमा जोखिमलाई मापन गर्ने गरिन्छ । उदाहरणको लागि काठमाण्डौ उपत्यकामा ८ रेक्टर स्केलको भूकम्प गएमा यतिजना मानिस मर्न सक्दछन्, यतिजना घाइते हुन सक्दछन्, यति घरहरू ध्वस्त हुन सक्दछन् र आर्थिक, सामाजिक तथा जीविकोपार्जनको अवस्थामा यस्तो प्रभाव पार्न सक्दछ भने पूर्वानुमानको अवस्थालाई नै जोखिम भनिन्छ ।

जोखिमको लेखाजोखा (Risk Assessment) भनेको के हो ?

जोखिमको लेखाजोखा गर्नु भनेको एक प्रकारको प्रक्रिया हो । यस प्रक्रियामा सङ्कटका क्षेत्रहरूको पहिचान गरिन्छ । साथै सङ्कटले ल्याउने जोखिमको पूर्व लेखाजोखा गरिन्छ र यस्तो सङ्कटको अवस्थालाई कसरी निराकरण गर्ने तथा न्यूनीकरण गर्ने भन्ने सवालमा लेखाजोखा गरिन्छ ।

जोखिमोन्मुख (Vulnerability) :

व्यक्तिका कमजोरी, असुरक्षा तथा समस्याहरू जसले व्यक्तिलाई हानिनोक्सानी पुऱ्याई विपद्को अवस्थामा राख्ने कार्य गर्दछ त्यसलाई जोखिमोन्मुख परिस्थिति भनिन्छ ।

आपतकाल (Emergency):

विपद् (मानवीय तथा प्राकृतिक) का कारण उत्पन्न हुने आकस्मिक आपद्विपदमा फँसेको अवस्थालाई आपतकालीन अवस्था भनिन्छ । यस्तो अवस्थामा हुने क्षतिको न्यूनीकरणका लागि तुरुन्तै मानवीय कार्य तथा सहयोगको आवश्यकता पर्दछ ।

विपद् र बालसंरक्षण

विपद् पूर्वको अवस्था र बालबालिका

विपद्को पूर्वतयारी कार्यमा संलग्न हुन पाउनु सबै बालबालिकाको अधिकार हो । आफू र आफ्नो परिवार तथा समुदायलाई पर्नसक्ने सङ्कटको बारेमा बालबालिकालाई जानकारी गराउनुपर्दछ । बालबालिका कति जोखिमोन्मुख अवस्थामा छन् र यस्तो अवस्थालाई पार लाउन तथा सकेसम्म कम गर्न उनीहरू स्वयंले के गर्नुपर्दछ भन्ने पूर्वतयारीको कार्यमा पनि बालबालिकालाई सहभागी गराउनुपर्दछ । साथै, विपद्का लागि जोखिमपूर्ण अवस्था कहाँ-कहाँ छन् भनेर लेखाजोखा गर्ने कार्यमा पनि बालबालिकाको सहभागिता गराइनुपर्दछ । सरोकार पक्ष तथा सरकारले तयार पारेका जोखिम न्यूनीकरण योजना बालमैत्री भए/नभएको सन्दर्भमा बालबालिकाको सहभागितामा समीक्षा गरिनुपर्दछ ।

बालबालिका पढ्ने विद्यालय तथा खेल्ने स्थान या बस्ने घर प्राकृतिक विपद्का कारणले कतिको जोखिमपूर्ण छ भनेर उनीहरूलाई जानकारी गराइनुपर्दछ । पारिवारिक तथा सामूहिक विपद् तथा पूर्व-तयारी कार्यमा बालबालिकाको सहभागिता हुनु उनीहरूको अधिकार हो । जस्तै भूकम्प गएका बेलामा कसरी जीवन रक्षा गर्न सकिन्छ भन्नेबारे गरिने कृत्रिम अभ्यासमा बालबालिकालाई सहभागी गराइनुपर्दछ । घरमा या विद्यालयमा आगो लागेका अवस्थामा कसरी सुरक्षा अपनाउने भन्ने शिक्षण कार्यमा उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गरिनुपर्दछ । यस सन्दर्भमा प्रकाशन गरिने अध्ययनसामग्री तथा प्रयोगमा ल्याइने सरसामानहरू बालमैत्री बनाइनुपर्दछ । आपत्विपद्को अवस्थामा चाहिने पानीको भाँडो, औषधि, टर्चलाइट, खानेकुराजस्ता सामग्री राखिने जीवन-रक्षक भोला तथा सुरक्षित स्थान एवम् उद्धारका लागि प्रशिक्षण प्राप्त स्वयंसेवकहरूको बारेमा बालबालिकालाई जानकारी गराउनुपर्दछ । बाढीको अवस्थामा स्थानीय सामग्रीहरूको प्रयोग जस्तै जर्किनको प्रयोगले कसरी जीवन रक्षा गर्न सकिन्छ भन्ने अभ्यास गराउनुपर्दछ । साथै, विपद्को बेलामा सहयोग गर्ने सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूबाट प्राप्त हुने सर-सहयोगको बारेमा बालबालिकालाई जानकारी गराइनुपर्दछ ।

विपद्पश्चातको अवस्था र बालबालिका

विपद्पूर्वको अवस्थामा गरिने तयारीले विपद्पश्चातको अवस्थाको सामना गर्न ठूलो मद्दत पुऱ्याउन सक्दछ । विपद्को अवस्थामा प्राथमिक उपचारको सेवा तथा सामग्रीहरूमा पहिलो पहुँच बालबालिकाको हुनुपर्दछ । यो उनीहरूको अधिकार हो । त्यस्तै समुदायमा व्यवस्था गरिएका अन्य उद्धारका सामग्री तथा स्थानमा बालबालिकाको सहज पहुँच हुनुपर्दछ । तालिम प्राप्त उद्धारकर्मीले गर्ने उद्धार कार्यमा बालबालिकालाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ । त्यस्तै विपद्सम्बन्धी पूर्व-चेतावनीका सूचनाहरू बालबालिकाले बुझ्न र सम्झन सक्नेगरी प्रसारण गरिनुपर्दछ । विपद्पश्चात स्थानान्तरणका बेला बालबालिकाले प्रयोग गर्ने पानीको स्रोत, शौचालय, फोहर फाल्ने भाँडो, अस्थायीरूपमा बसोबास गर्ने

भुटानी शरणार्थी शिविरमा लागेको आगलागी

भवन, स्थान आदि बालमैत्री हुनुपर्दछ । सुरक्षित बसाइको लागि चाहिने लत्ताकपडा, खाद्यान्न आदिबारे बालबालिकालाई अग्रिम जानकारी गराउनुपर्दछ र उनीहरूलाई प्राथमिकतामा राखिनुपर्दछ । एक स्थानबाट अर्को स्थानमा स्थानान्तरण हुँदाको समयमा बालबालिकाले आफ्नो परिवारका साथ स्थानान्तरण हुन पाउनुपर्दछ । परिवारसँग विछोड भएको अवस्थामा आफ्नो नजिकको नातेदार तथा सरकारले तोकेको हेरालुका साथमा बालबालिकाले यात्रा गर्न पाउनुपर्दछ । यस्तो अवस्थामा बालबालिकाले आफ्नो खेलौना आफैँसँग लान पाउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।^२

विपद्पश्चात्तपनि बालबालिकाले स-सम्मान बाँच्न पाउने वातावरणको प्रत्याभूति भएको हुनुपर्दछ । चोटपटक तथा घाइते भएको अवस्थामा विशेष प्राथमिकताका साथ उपचार पाउनुपर्दछ । विरामी भएको अवस्थामा तुरुन्तै गुणस्तरीय उपचारको सेवा प्राप्त गर्न पाउने पनि बालबालिकाको अधिकार हो । आमाबाबुसँग बिछोड भएको अवस्थामा विशेष संरक्षण तथा हेरचाहको सेवा पाउनुपर्दछ । यस्तो अवस्थामा पनि प्रत्येक दिन बिहान, दिउँसो र बेलुका गरी कम्तीमा तीनपटक पोषणयुक्त खाना खान पाउनुपर्दछ । वयस्कहरूभन्दा पहिला बालबालिकालाई खाना खुवाउन प्राथमिकता दिनुपर्दछ । विपद्को अवस्थामा पनि बालबालिकाले ढुक्क भएर खेलन, पढ्न, चित्रहरू बनाउन, कथाहरू सुन्न विशेष स्थलको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । शारीरिकरूपमा अशक्त तथा फरक तरिकाले सिक्ने बालबालिकाका लागि उपयुक्त अध्ययन तथा खेलकुदका सामग्रीहरूको व्यवस्था गरिनुपर्दछ । संक्षिप्तमा भन्दा बालबालिकाको अवस्था तथा उनीहरूको अधिकारको प्रत्याभूति गर्ने कुरामा विपद्मा पनि विशेष ख्याल गरिनुपर्दछ ।

विपद्का कारण अस्थायी शिविरमा बस्नुपरेका अवस्थामा शिविरको वातावरण बालमैत्री हुनुपर्दछ । शिविरले जारी गरका नियम तथा समय तालिकाको बारेमा बालबालिकालाई अग्रिम जानकारी हुनुपर्दछ । परिवारबाट अलग भएका बालबालिकालाई परिवारको सम्पर्कमा ल्याउने विशेष प्राथमिकता दिइनुपर्दछ । शिविरमा धेरै मानिसहरू बस्दछन् । यस्तो घना बस्तीमा बालबालिका माथि हुने दूर्व्यवहार, यौनहिंसाजस्ता घटनाबाट बालबालिकालाई जोगाउन विशेष व्यवस्था गरिनुपर्दछ । यी सबै परिस्थितिमा बालबालिकासँग मर्यादित व्यवहार गरिनुपर्दछ, उनीहरूलाई पाइदैन । समग्रमा भन्ने हो विपद्पश्चात् पनि बालबालिका सम्मानित भएर बाँच्न पाउने वातावरणको प्रत्याभूतिको लागि हरसम्भव प्रयास गरिनुपर्दछ र उपलब्ध स्रोतसाधनको यथोचित प्रयोग गरिनुपर्दछ ।

<https://www.youtube.com/watch?v=QWtxPj8boNs>

सत्र ८ : बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिता

४५ मिनेट

८.१ सत्रको परिचय:

बालबालिकाको संरक्षण केवल उनीहरूको लागि मात्र होइन हामी वयस्कको भविष्यको सुरक्षाको लागि पनि हो । विश्वमा गरिएका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानहरूले के देखाएका छन् भने बालसहभागिताले बालविकास, बालबचाऊ र बालसंरक्षणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सघाउँदछ । बालबालिकाले उपयुक्त वातावरण पाएमा निश्चय नै समाजमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्दछन् । त्यसैले बालअधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील बालअधिकारकर्मी तथा संघसंस्थाले बालसहभागितालाई उच्च प्राथमिकतामा राखेर कार्य गर्नुपर्दछ । प्रस्तुत सत्रमा बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिताको बारेमा छलफल गरिएको छ ।

८.२ अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- बालसहभागिता भनेको के हो र यसको आवश्यकताको बारेमा बुझ्नेछन् र बताउन सक्नेछन् ।
- बालसहभागिताका सम्बन्धमा व्याख्या गरिएका आठ चरणहरूका बारेमा जानकार भई समुदायमा बताउन सक्नेछन् ।

८.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ्ग टेप, आदि ।

८.४ सत्रको तयारी:

यस सत्रका लागि निम्न तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीको ज्ञान र बुझाइको स्तरलाई पूर्व अवलोकन गर्नुहोस् । सहभागी सम्बद्ध विद्यालयमा बालसहभागिताको सम्बन्धमा कस्तो अवस्था छ भन्नेबारे जानकार हुनुहोस् र आवश्यकताअनुरूप अध्ययन-सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।
- यस सत्रमा दिइएको विषयवस्तुको राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस् । आवश्यकतानुसार सहायक शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै मेटाकार्डमा उतार्नुहोस् । मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस् ।

८.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया: ५ मिनेट

सहभागीलाई छलफल गरिने विषयवस्तुको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् । सहभागीको र्खि जगाउनको लागि यदि सम्भव भएमा यस विषयसँग सम्बन्धित सफलताको कथा तथा बालसहभागिता भल्कने खालका चित्रहरू देखाई सहभागीको ध्यान आकृष्ट गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप १: बालबालिकाका सहभागिताका अधिकारहरू के-के हुन् ? (१५ मिनेट)

- 'प्रशिक्षण कार्य कुनबेला प्रभावकारी हुन्छ' भनी सहभागीहरूलाई सोध्नुहोस् । सहभागितामूलक प्रशिक्षण कार्य महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने आएमा 'किन' भनी प्रश्न सोधेर छलफल चलाउनुहोस् ।
- बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिता किन आवश्यक हुन्छ भनी कक्षाकोठा छलफल चलाउनुहोस् ।

क्रियाकलाप २: समूह छलफल (२० मिनेट)

- बालसहभागिताको महत्त्वको बारेमा बताउनुहोस ।
- बालसहभागिताको महत्त्वपूर्ण विषयवस्तुको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् ।
- बालसहभागिताका सम्बन्धमा व्याख्या गरिएका आठवटा चरणको बारेसविस्तार बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (५ मिनेट)

यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्नुभयो ?

सहभागीसँग प्रश्न गर्दै यस सत्रका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरू गर्न सकिन्छ :

- बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिताको किन महत्त्व छ ?
- बालसहभागिताको सन्दर्भमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू के-के हुन्, भन्नुहोस् ।
- बालसहभागिताका सम्बन्धमा व्याख्या गरिएका आठवटा चरणहरू के-के हुन् ?

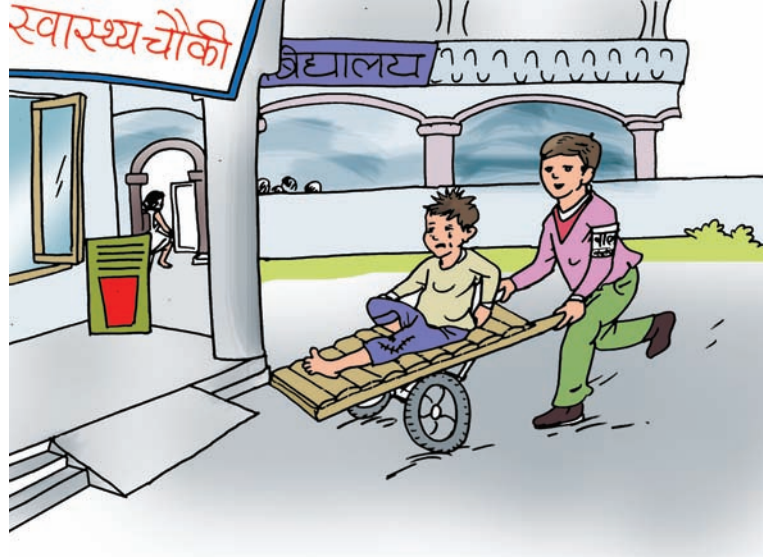

अध्ययन-सामग्री

बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिता

बालसहभागिता भनेको के हो ?

सहभागिता भनेको निर्णय प्रक्रियामा आफ्ना विचार तथा धारणाहरू प्रस्तुत गर्नु हो । यस प्रकारको अवसरले सहभागीको जीवनका साथै आफू बस्ने समुदायको जीवनमा पनि प्रभाव पार्दछ । तसर्थ सहभागिता भन्नाले प्रजातन्त्रको संस्थागत विकासको लागि एउटा साधन हो र कुनै समाज तथा मुलुक कतिको प्रजातन्त्रिक छ भन्ने मापन गर्ने एउटा आधार पनि हो । सहभागिता भनेको नागरिकको आधारभूत अधिकार हो ।¹ जसरी साना विरुवालाई निरन्तर रेखदेखको क्रममा, गोडमेल, मलजल आदि गरेपछि मात्र बिरुवा बढेर ठूलो हुन्छ र फल दिन्छ त्यस्तै बालबालिकालाई आफ्नो प्रतिभाको प्रस्फुटनका लागि चाहिने आवश्यक वातावरणको निर्माणका लागि वयस्कहरूले उपयुक्त वातावरणको निर्माण गर्न जरुरी पर्दछ । यसको लागि बालसहभागिता अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

बालबालिकाको विचार, भावनाको प्रतिनिधित्व र उनीहरूको उमेर, विकासको स्तर र परिपक्वताको सापेक्षतामा उचित कदर गरिनु नै बालसहभागिता हो । बालबालिकाको जीवनमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने तथा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने प्रत्येक विषयमा प्रत्यक्ष सहभागी भई आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउनु, त्यस्ता विषयहरूको निर्णय प्रक्रियामा छलफलमा प्रत्यक्ष सहभागी भई आफ्नो आवाज राख्ने र त्यसमा सुनुवाइ हुनु नै बालसहभागिता हो ।² बालसहभागिता भनेको एउटा निरन्तर प्रक्रिया हो जसमा बालबालिकाको जीवनसँग सरोकार राख्ने पक्षहरूको पहिचान गर्ने, त्यसको उपभोग गर्न तथा समस्याहरूको निराकरण गर्नको लागि आफ्नो अनुकूल वातावरण निर्माणमा सक्रियतापूर्वक भूमिका निर्वाह गर्नु हो । अर्को शब्दमा, बालसहभागिता भनेको सबै बालबालिकालाई उनीहरूको लिङ्ग, जात, धर्म, संस्कृतिलगायत अन्य कुनै पनि आधारमा भेदभाव नगरी उनीहरूको जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयवस्तु तथा उनीहरूको उमेर तथा क्षमताको आधारमा अर्थपूर्ण सहभागिता हुनु नै बालसहभागिता हो । अर्थपूर्ण बालसहभागिताले बालबालिकालाई आफ्नो जीवनमा प्रभाव पार्ने निर्णयमा विचार राख्न पाउने वातावरणको निर्माण गर्दछ । उनीहरूको विचारलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा लिइन्छ । उपयुक्त विचारहरूलाई उचित कदर गरिन्छ । र, बालबालिका सक्रियरूपमा निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुन्छन् ।

बालबालिकाले जान्न तथा सिक्नको लागि सकारात्मक वातावरणको आवश्यकता पर्दछ । यसले बालसहभागितालाई सुनिश्चित गर्दछ । अर्थपूर्ण सहभागिताले बालबालिकाको ज्ञान, सीप, क्षमता अभिवृद्धिका लागि चाहिने सकारात्मक सिकाइको वातावरण निर्माण गरी उनीहरूलाई सिक्न प्रोत्साहित गर्दछ । त्यसैले अर्थपूर्ण सहभागिताका चार महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरू हुन्छन् । ती तत्त्वहरू³:

१ Children's participation from tokenism to citizenship; By Roger Hart
२ बालसंरक्षण; बाल अधिकार अध्ययन प्रतिष्ठान र केन्द्रिय बाल कल्याण समिति; लेखक चन्द्रका खतिवडा
३ Training for Child Protection, pages ;Page 98 published by Keeping Children Safe, London

ज्ञान

+

सीप

+

प्रोत्साहन

सकारात्मक वातावरण

अर्थपूर्ण
सहभागिता

बाल्यावस्था भनेको सिक्ने, बुझ्ने, जान्ने र जिज्ञासु अवस्था हो । बालबालिकाले आफैं गरेर, छोएर, र हेरेर जान्न बुझ्न चाहन्छन् । बालबालिकाले कुनै पनि विषयवस्तुको बारेमा जान्नको लागि सहभागिता अनिवार्य हुन्छ । बालबालिका स्वयं सामाजिक, सांस्कृतिक, सामुदायिक, पारिवारिकलगायतका गतिविधिमा सहभागी हुन चाहन्छन् । यस्तै उनीहरू आफ्नो जीवनमा प्रभाव पार्ने हरेक विषयमा प्रत्यक्ष सहभागी हुने हक राख्दछन् । यो अधिकारलाई 'बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ का सिद्धान्तहरूमध्ये एक सिद्धान्तको रूपमा अङ्गीकार गरिएको छ । उक्त महासन्धिको धारा १२ मा आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम

बालबालिकालाई आफूसँग सम्बद्ध सबै विषयहरूमा स्वतन्त्ररूपले आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने अधिकार भएको कुराको आश्वासन पक्ष राष्ट्रहरूले दिनेछन् भनिएको छ । त्यसैगरी महासन्धिमा बालबालिकाको उमेर र परिपक्वताअनुसार उनीहरूको विचारलाई उचित महत्त्व दिइनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै धारा १३ मा बालबालिकाको विचार, सद्विवेक र धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकारलाई पक्षराष्ट्रहरूले सम्मान गर्नेछन् भनिएको छ भने धारा १४ मा बालबालिकाको विचार, सद्विवेक र धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकारलाई राष्ट्रपक्षहरूले सम्मान गर्नेछन् भनिएको छ ।^४

बालबालिकाको संरक्षण केवल उनीहरूको लागि मात्र होइन हामी वयस्कको भविष्यको सुरक्षाको लागि पनि हो । विश्वमा गरिएका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले के देखाएका छन् भने बालसहभागिताले बालविकास, बालबचाउ र बालसंरक्षणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सघाउँदछ । बालबालिकाले उपयुक्त वातावरण पाएमा निश्चय नै समाजमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्दछन् ।^५ तर आफ्नो जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयवस्तुमा बालबालिकाको पनि अन्य नागरिकसरह सहभागिता हुने अधिकारलाई प्रस्टसँग महासन्धिमा उल्लेख गरिए तापनि व्यवहारमा बालबालिकाको सहभागिता विश्वमा नै अत्यन्त कम मात्रमा हुने गरेको पाइन्छ ।

४ बालअधिकारसम्बन्धि महासन्धि, १९८९- नेपालीमा अनुवाद कानुन, न्याय, संसदीय व्यवस्था तथा संविधानसभा मन्त्रालय
५ Knutson, 1997; Rajani, 2001

बालसहभागिताका सन्दर्भमा ध्यान दिनुपर्ने सवालहरू

अर्थपूर्ण बालसहभागिताको लागि ध्यान दिनुपर्ने कुराहरूको बारेमा देहायमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

१. बालसहभागिता भनेको बालअधिकार हो र यसले अन्य बालअधिकार उपभोग गर्नका लागि उपयुक्त वातावरण निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँदछ ।^६
२. बालसहभागिता नैतिकरूपले स्वीकार्य हुनुपर्दछ र सुरक्षित पनि हुनुपर्दछ ।
३. बालसहभागिता अर्थपूर्ण र दिगो प्रकृतिको हुनुपर्दछ ।
४. बालसहभागिताले परिवार, टोल तथा समाजको सम्बन्धलाई मजबुत बनाउने खालको हुनुपर्दछ ।
५. बालसहभागिता निरन्तर प्रक्रियाको रूपमा हुनुपर्दछ र अन्य अधिकार उपभोगका लागि यसले मार्ग दिन सक्नुपर्दछ ।
६. बालसहभागिता दबाव तथा प्रायोजित कार्यहरूबाट मुक्त हुनुपर्दछ ।
७. बालसहभागिता केवल विश्वासपूर्ण र भरोसायोग्य वातावरणमा मात्र मौलाउन सक्दछ ।
८. बालसहभागिता मानवअधिकारजन्य दृष्टिकोणमा आधारित हुनुपर्दछ ।
९. बालसहभागितामा बालबालिकाको अन्तर्निहित क्षमता तथा भूमिकाको सम्मान गरिनुपर्दछ ।^७
१०. बाल सहभागितामा बालबालिकालाई लिङ्ग, जात, धर्म, वर्ण आदिका आधारमा विभेद गरिनुहुन्न ।

बालसहभागिताका खुडकिलाहरू^८

१. नाम मात्रको सहभागिता (Manipulation):

हिजोआज बालसहभागिताको नाममा केही बालबालिकालाई कुनै कार्यक्रममा सहभागी गराइने प्रचलन पाइन्छ । यस्तो सहभागितामा बालबालिकालाई के-कस्तो कार्यक्रम हो, कार्यक्रमको उद्देश्य के हो आदिबारे बिलकूलै थाहा हुँदैन । उनीहरूको सहभागिता केवल देखावटीरूपमा मात्र हुनेगर्दछ । त्यसैले बालसहभागिताको अन्तिम खुडकिलोको रूपमा यसलाई राखिएको छ । यस अवस्थाको बालबालिकालाई सहभागितालाई वास्तवमा बालबालिकाको सहभागिता भन्न मिल्दैन । यस अन्तर्गतको सहभागितामा राजनीतिक तथा सामाजिक विषयवस्तु उल्लेख गरिएको फ्लेकार्ड बोकेर बालबालिका लाइनमा बस्ने गरेको अक्सर देखिन्छ । फ्लेकार्ड बोक्ने बालबालिकालाई फ्लेकार्डमा के लेखेको छ भन्ने सवालमा सामान्य जानकारी हुँदैन ।

२. सजावट (Decoration):

दोस्रो खुडकिलो अन्तर्गत बालसहभागिता भन्नाले केवल सजावटका लागि मात्र गर्ने गरिन्छ । जस्तै: कुनै कार्यक्रममा बालबालिकालाई कुनै विषयवस्तु अङ्कित टि-सर्ट वितरण गरिन्छ । कुनै कार्यक्रममा नाच तथा गीत गाउनका लागि प्रयोग गरिन्छ । यस कार्यमा बालबालिकाको प्रयोग गर्नु भनेको कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन तथा दर्शकलाई मनोरञ्जन दिलाउनका लागि मात्र हो । त्यसैले बालबालिकाले यस प्रकारको सहभागितामा पहिलो खुडकिलोभन्दा अत्यन्त न्यून मात्रामा कार्यक्रमका बारेमा जानकारी त राख्दछन् तथापि यसलाई पनि बालअधिकारको दृष्टिकोणले बालसहभागिता मान्न सकिँदैन ।

६. क्रम सङ्ख्या १ देखी ७ सम्म World vision's guidelines on child participationमा आधारित छ

७. क्रम सङ्ख्या ९ र १० Understanding and evaluating Children's Participation: Plan Internationalमा आधारित छ

८. Based on Children's participation form tokenism to citizenship; Published by UNICEF; Written by Roger A. Hart

३. टोकेनिजम (Tokenism):

यस प्रकारको सहभागितामा बालबालिकाको केही मात्रामा सहभागिता भएको त देखिन्छ तर वास्तवमा त्यो नाम मात्रको हुन्छ । कुनै कार्यक्रममा बालबालिकालाई बोल्न अवसर दिनु तर बोल्ने विषयवस्तुका तयारी वयस्कहरूले गरिदिने गर्दछन् । यस्तो सहभागितामा बालबालिकाले आफ्नो विवेक तथा विचारको प्रयोग गर्न पाएका हुँदैनन् । यस्ता सहभागितामा बालबालिकाको केवल बाहिरी तथा सतहीरूपमा मात्र सहभागिता भएको हुन्छ ।

समग्रमा भन्ने हो भने माथि उल्लेखित बालसहभागिताको तीन खुड्किलालाई बालअधिकारका दृष्टिले बालसहभागिता भएको मान्न सकिँदैन ।

४. हस्तान्तरित तर सूचित (Assigned but Informed):

बालबालिकाको सहभागिताको सम्बन्धमा बालबालिकालाई के-के गर्ने भन्नेबारेमा बताइन्छ र सहभागिता गराइन्छ । यसो गर्नाले बालबालिकाले के गर्ने र किन गर्ने भन्नेबारेमा जानकारी हुनेछन् । बालबालिकाले कसले काम अह्राउँदैछ र केका लागि सहभागिता गरिदैछ भन्ने सवालमा थाहा पाएका हुन्छन् । यसर्थ यस खुड्किलो अन्तर्गतको सहभागितामा उनीहरूको माथि उल्लेख गरिएको सहभागिता (टोकेनिजम, सजावट तथा प्रायोजित) भन्दा केही मात्रामा भएपनि अर्थपूर्ण हुन्छ ।

५. परामर्श दिइएको तर सूचित (Consulted but Informed):

यस खुड्किलो अन्तर्गत कुनै कार्यक्रम वयस्कहरूद्वारा नै बनाइन्छ तर बालबालिकाले यस कार्यक्रम निर्माणका चरणहरूलाई बुझेका हुन्छन् । कार्यक्रमका उद्देश्यका बारेमा जानकारी दिइएको हुन्छ साथै बालबालिकाको सुझाव तथा विचारहरूलाई कार्यक्रमको उत्पादन तथा कार्यान्वयनका बेला ध्यान दिइन्छ । अर्को शब्दमा, कार्यक्रमको निर्माण तथा कार्यान्वयनका सम्बन्धमा बालबालिकाका आफ्नो विचार तथा सुझावलाई वयस्कहरूले सुन्ने र त्यसलाई व्यवहारमा उतार्ने गर्दछन् ।

६. वयस्कद्वारा सुरुवातीत तर बालबालिकासँगको सामा निर्णय (Adult initiated, shared decision with children):

यस खुड्किलोमा वयस्कहरूले कार्यक्रमको निर्माण तथा कार्यान्वयन गरेतापनि परामर्शदाताको रूपमा बालबालिकाको सहभागिता हुने गर्दछ । कार्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयनको प्रक्रिया, उद्देश्य आदि निर्माणको क्रममा बालबालिकाको सहभागितालाई यस चरणमा अनुरोध गरिएको हुन्छ ।

७. बालबालिकाद्वारा सुरुवातीत तथा निर्देशित (Child initiated and Directed):

यस चरणमा पूर्ण सक्रियताका साथ बालबालिकाको सहभागितामा कार्यक्रम बनाइन्छ । सबै बालबालिका कार्यक्रम केका लागि, कसरी गर्ने भन्नेबारेमा राम्ररी जानकारी भएका हुन्छन् । उनीहरूको सक्रियतामा नै आपसमा कामको बाँडफाँड गरिन्छ । विद्यालयमा बालबालिकाले निकाल्ने भित्तेपत्रिका यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ ।

८. बालबालिकाद्वारा सुरुवातीत तथा वयस्कसंगको साझा निर्णय (Child initiated and shared decisions with adults):

यो चरणमा उल्लेख गरिएको सहभागिता त्यतिखेर सम्भव हुन्छ, जब बालबालिकाले आफ्ना समस्याहरूको पहिचान आफै गर्दछन् । उक्त समस्या निराकरणका लागि चाहिने कार्यक्रम आफै बनाउँदछन् । यसरी बनाइएको कार्यक्रम केका लागि, कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा पूर्णरूपमा उनीहरूको सहभागिता हुन्छ र कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने योजना पनि आफै बनाई कार्यान्वयन गर्दछन् । तर यसबारेमा भएका निर्णयहरू अन्य बालबालिका तथा वयस्कहरूमाभन्दा जानकारी गराउँदछन् । यस चरणअन्तर्गत हुने बालसहभागिता साँच्चै नै अर्थपूर्ण हुन्छ । अर्को शब्दमा, यस अवस्थाको बालसहभागितालाई पूर्ण प्रजातन्त्रिक मुलुकमा नागरिकहरूको हुने सहभागितासरह मानिन्छ ।

सत्र ८ : बालसंरक्षण कार्यमा बालसंरक्षण संयन्त्रहरू र तिनका भूमिका

५० मिनेट

८.१ सत्रको परिचय:

गाउँ, समुदाय तथा टोलहरूमा स्थानीय स्रोत, साधनको प्रयोगमा बालबालिकामाथि हुने हिंसा, शोषण, दूर्व्यवहारजस्ता अधिकार उल्लंघनका घटना हुन नदिन रोकथामका उपायहरू अवलम्बन गर्न या त्यस्ता घटना भए गरेमा सोका विरुद्ध मुद्दा उठान गर्न, त्यस्ता घटनाविरुद्ध बहस, पैरवी गर्न तथा पीडित तथा प्रभावित बालबालिकालाई आवश्यक सेवाहरू उपलब्ध गराउन स्थानीयस्तरमा गठन भएका संरचनाहरूलाई बालसंरक्षण संयन्त्र भनिन्छ । यस्ता संयन्त्रमा स्थानीयतहमा क्रियाशील संघसंस्थाहरू, परिवार, धार्मिक संस्थाहरू, बालबालिका तथा युवा या प्रौढहरूको समूह, बालबालिकाको संरक्षणको क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी संयन्त्रहरू सबै यसअन्तर्गत पर्दछन् । 'बालसंरक्षण संयन्त्र' भनेको एक किसिमको प्रयत्न र प्रक्रिया हो जसले स्थानीयतहमा बालबालिकामाथि हुने शारीरिक, मनोसामाजिक तथा भावनात्मक दूर्व्यवहारबाट बालबालिकालाई बचाउने कार्य गर्दछ ।

८.२ अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- बालसंरक्षण संयन्त्र भनेको के हो भनेर बताउन सक्नेछन्,
- स्थानीय बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको बालअधिकार प्रवर्द्धन गर्न वा बालसंरक्षण कार्यमा के-के भूमिका हुन्छ भनेर बताउन सक्नेछन् ।

८.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ्ग टेप, आदि ।

८.४ सत्रको तयारी:

यस सत्रका लागि निम्न तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीको ज्ञान र बुझाइको स्तरलाई पूर्वअवलोकन गर्नुहोस् । सहभागीको स्थानीयतहमा भएका बालसंरक्षणका संयन्त्रहरूबारे जानकारी हुनुहोस् र आवश्यकताअनुरूप अध्ययन-सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।
- यस सत्रमा दिइएको विषयवस्तुको राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस् । आवश्यकतानुसार सहायक शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै मेटाकार्डमा उतार्नुहोस् । मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस् ।

८.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया: १० मिनेट

सहभागीलाई छलफल गरिने विषयवस्तुको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् । सहभागीको स्रष्टि जगाउनयदि सम्भव भएमा विषयसँग सम्बन्धित सफलताको कथा तथा बालबालिका सहभागी भएका चित्रहरू देखाई सहभागीको ध्यान आकृष्ट गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप १: बालबालिकाका अधिकारहरू के-के हुन् ? (१५ मिनेट)

- बालसंरक्षण संयन्त्र भनेको के हो भनी सहभागीलाई सोध्नुहोस् । उनीहरूलाई यसबारे बताउन अनुरोध गर्नुहोस् । सहभागीका विचार आएपछि अन्त्यमा सहजकर्ताको तर्फबाट यसबारे प्रस्ट पार्नुहोस् ।
- स्थानीय समुदायमा भएका बालसंरक्षण संयन्त्रहरू र तिनका कार्यबारे कक्षाकोठा छलफल चलाउनुहोस् र आवश्यकताअनुसार सहजकर्ताले सूचनाजानकारी थप गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप २: समूह छलफल (१० मिनेट)

- स्थानीयतहमा बालसंरक्षणका संयन्त्रले बालअधिकारको सम्वर्द्धन तथा संरक्षणका कस्ता कार्यहरू गर्दछन् भनी सहभागीहरूबीच छलफल चलाउनुहोस् ।
- बालसंरक्षण समितिको बालसंरक्षण तथा बालअधिकार प्रवर्द्धनका लागि हुने भूमिकाबारे बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (५ मिनेट)

'यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्नुभयो ?' भनी सहभागीसँग प्रश्न गर्दै यस सत्रका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरू गर्न सकिन्छ :

- बालसंरक्षण संयन्त्र भनेको के हो ?
- स्थानीयतहमा बालसंरक्षणको लागि बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको कस्तो भूमिका हुन्छ ?सहभागीहरूलाई आफ्ना विचारहरू बुँदागतरूपमा भन्न लगाउनुहोस् ।

अध्ययन-सामग्री

बालसंरक्षणका संयन्त्रहरू र तिनका जिम्मेवारी तथा भूमिका

बालसंरक्षण संयन्त्र भनेको के हो ?

बालबालिकालाई कुनै पनि प्रकारको हेला, हिंसा तथा दूर्व्यवहार आदिबाट संरक्षित भई सुरक्षित वातावरणमा हुर्कन पाउने अधिकार छ । यी अधिकारको प्राप्तिका लागि विश्वमा विभिन्न संघसंस्था तथा सरकारी निकायहरू क्रियाशील छन् । नेपालमा पनि राष्ट्रियस्तरदेखि स्थानीय वा गाउँस्तरसम्म विभिन्न औपचारिक तथा अनौपचारिक संस्था तथा निकायहरू बालअधिकारको प्रवर्द्धन गर्न तथा बालसंरक्षणका लागि क्रियाशील भएका छन् । गाउँ, समुदाय तथा टोलहरूमा स्थानीय श्रोत, साधनको प्रयोगमा बालबालिकामाथि हुने हिंसा, शोषण, दूर्व्यवहारजस्ता अधिकार उल्लंघनका घटना हुन नदिन रोकथामका उपायहरू अवलम्बन गर्न या त्यस्ता घटना भए गरेमा सोका विरुद्ध मुद्दा उठान गर्न,

त्यस्ता घटनाविरुद्ध बहस, पैरवी गर्न तथा पीडित तथा प्रभावित बालबालिकालाई आवश्यक सेवाहरू उपलब्ध गराउन स्थानीयस्तरमा गठन भएका संरचनाहरूलाई बालसंरक्षण संयन्त्र भनिन्छ । यस्ता संयन्त्रमा स्थानीयतहमा क्रियाशील संघसंस्थाहरू, परिवार, धार्मिक संस्थाहरू, बालबालिका तथा युवा या प्रौढहरूको समूह, बालबालिकाको संरक्षणको क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी संयन्त्रहरू सबै पर्दछन् । 'बालसंरक्षण संयन्त्र भनेको एक किसिमको प्रयत्न र प्रक्रिया हो जसले स्थानीयतहमा बालबालिकामाथि हुने शारीरिक, मनोसामाजिक तथा भावनात्मक हानिहरूबाट बालबालिकालाई बचाउने कार्य गर्दछ ।'¹

यसप्रकार, स्थानीयस्तरका संयन्त्र औपचारिक तथा अनौपचारिकरूपमा निर्माण भएका हुन्छन् र स्थानीय समुदायका क्रियाशील व्यक्तिहरूको समूह जसले एकअर्काको सहकार्यमा बालसंरक्षणको उद्देश्य प्राप्तिका लागि क्रियाशील भएका हुन्छन् ।² स्थानीयस्तरका बालसंरक्षणका संयन्त्रहरूले बालबालिकाको संरक्षणका लागि स्थानीय समुदायलाई प्रभावकारीरूपमा परिचालन गर्न सक्दछन् र बालसंरक्षणमा यस्ता संयन्त्रहरू प्रभावकारी भएका पाइन्छन् । यसै कारणले स्थानीयतहका बालसंरक्षणका संयन्त्रहरूको निर्माण तथा परिचालनका लागि बालअधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरू साथै सरकारी निकायहरूले प्राथमिकता दिएको पाइन्छ ।³

1 Save the Children UK; A Common Responsibility: the role of community based child protection groups in protecting children from sexual abuse and exploitation

2 Eynon, A. and Lilly S.; Strengthening National Child Protection Systems in Emergencies: The Role of Community Based Child Protection Mechanisms; Page 8

3 Base on the report- Study of Community Based Child Protection Mechanisms in Uganda and Democratic Republic of Congo. Published War Child UK

बालसंरक्षण संयन्त्रको मुख्य उद्देश्य भनेको बालबालिकामाथि हुनसक्ने हानिबाट बचाउनको लागि रोकथामका उपायहरू अवलम्बन गर्नु तथा यस्ता घटना भएमा त्यसउपर प्रतिक्रिया जनाउनु हो । यस्ता संयन्त्रले बालबालिकाको संरक्षणको वातावरण निर्माणका लागि परिवार तथा समुदायलाई सहयोग पुऱ्याएर, तिनीहरूलाई बालसंरक्षणका कार्यमा जस्तै जनचेतना अभिवृद्धि कार्य, अनुगमन, सुक्ष्म अध्ययनजस्ता क्रियाकलापमा संलग्न गराएर या परिचालन गरेर गर्न सक्दछन् । स्थानीय बालसंरक्षण संयन्त्रहरूले स्थानीयस्तरमा भएका बालअधिकार विरोधी गम्भीर घटनाविरुद्ध

कानून उपचारको प्रक्रिया अपनाउने तथा अत्यन्त जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई उद्धार गर्ने, वैकल्पिक हेरचाहको व्यवस्था गर्ने, गराउने, बालबालिकाको पुनर्स्थापनाको कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने तथा परिवारबाट विछोड भएका बालबालिकालाई पुनर्मिलन आदि जस्ता क्रियाकलापमा सहभागी भएर सहयोग पुऱ्याउन सक्दछन् ।^४

स्थानीयतहमा रहेका बालसंरक्षण समितिहरू वास्तवमा बालबालिका तथा परिवारसँग प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहेका हुन्छन् । बालबालिकामाथि हुने वा हुन सक्ने शोषण, दूर्व्यवहार आदिका बारेमा सबैभन्दा पहिले जानकारी राख्ने समुदाय भनेको स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षण संयन्त्रहरू नै हुन् । अर्को शब्दमा, यी समितिहरू बालसंरक्षणका लागि सबैभन्दा अग्रस्थानमा रहेर कार्य गरिरहेका हुन्छन् । स्थानीयतहमा बालसंरक्षणका लागि बनाइने योजना तथा गतिविधिमा बालबालिका तथा परिवारको सरसल्लाह तथा सुभाषण तयार पारिन्छ र तिनी समुदायलाई बालसंरक्षणका क्रियाकलापको कार्यान्वयनमा सम्मिलित गरिन्छ । त्यसैले स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षण संयन्त्रहरू भनेका राष्ट्रियस्तरमा गरिने बालसंरक्षण कार्यका आधारशीला हुन् ।

नेपालमा बालसंरक्षण तथा बालअधिकार प्रवर्द्धनका लागि स्थानीय संयन्त्रहरूको गठन

बालसंरक्षण तथा बालअधिकारको प्रवर्द्धनका लागि स्थानीयस्तरमा बालबालिकासमेतको सहभागितामा वयस्कहरू सम्मिलित भई गठन हुने समूहलाई बालसंरक्षण समिति भनिन्छ । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा स्थानीयस्तरका बालसंरक्षण संयन्त्रहरूमा जिल्ला बालसंरक्षण तथा सम्वर्द्धन उपसमिति, गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा सम्वर्द्धन उपसमिति, विद्यालययस्तरीय बालसंरक्षणसमिति आदिजस्ता निकायहरूलाई जनाउँदछ ।

यस्ता निकायको गठनप्रक्रिया तथा कार्यहरूको बारेमा बालसंरक्षण तथा सम्वर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ मा उल्लेख गरिएको छ । उक्त निर्देशिकानुसार जिल्ला बालसंरक्षण तथा सम्वर्द्धन उपसमितिमा देहाय बमोजिमका पदाधिकारीहरू हुनेछन् ।

४ Csaky, C. March 2009. "Living Without Fear: An overview of child protection systems in Colombia" Save the Children UK

जिल्ला बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमिति

१. जिल्ला बालकल्याण अधिकारी	संयोजक
२. जिल्ला शिक्षा कार्यालयको अधिकृतस्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
३. जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालयको अधिकृतस्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
४. जिल्लाविकास समितिको पदाधिकारी वा अधिकृतस्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
५. जिल्ला बालन्याय समन्वय समितिका सदस्य सचिव वा जिल्ला अदालको अधिकृतस्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
६. बालअधिकारकर्मी वा नागरिक समाजको प्रतिनिधि	सदस्य
७. पत्रकार महासंघअन्तर्गत जिल्लातहको प्रतिनिधि	सदस्य
८. बालक्लब जिल्ला सञ्जालको प्रतिनिधि	सदस्य
९. जिल्ला बालकल्याण समितिको अधिकृत	सदस्य-सचिव

बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ अनुसार गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमितिमा देहाय बमोजिमका पदाधिकारी रहने व्यवस्था गरेको छः

१. गाविस/नगरपालिकाको प्रतिनिधि	सदस्य
२. शिक्षक	सदस्य
३. महिला स्वास्थ्य कार्यकर्ता	सदस्य
४. महिला कार्यकर्ता	सदस्य
५. बालअधिकारकर्मी/नागरिक समाजका प्रतिनिधि	सदस्य
६. बालक्लबका प्रतिनिधि	सदस्य
७. आदिवासी, जनाजाति, मधेसी, अल्पसंख्यक, दलित तथा पिछपडएका वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी तीन जना	सदस्य

(माथिका सदस्यहरूमध्येबाट एकजना संयोजक चयन गरिनेछ ।)

माथि उल्लिखित ढाँचा बालअधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ ले उल्लेख गरेपनि जिल्ला, नगर तथा गाउँस्तरमा उक्त समितिहरूको गठन गर्दा नेपाल प्रहरी तथा बालबालिका सेवा केन्द्रका प्रतिनिधि तथा सामुदायिक प्रहरीलाई पनि समितिमा राख्ने गरेको पाइन्छ ।^५

बालअधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ अनुसार विद्यालयस्तरीय बाल संरक्षणसमितिमा देहाय बमोजिमका पदाधिकारीहरू रहने व्यवस्था गरेको पाइन्छः

५ बालसंरक्षण हातेपुस्तिका; पृष्ठ १८; प्रकाशकः केन्द्रीय बाल कल्याण समिति र सिविस नेपाल

१. प्रधानाध्यापक वा निजले तोकेका शिक्षक	संयोजक
२. बालकलबका प्रतिनिधि दुई (बालक र बालिका)जना	सदस्य
३. शिक्षकहरूले आफूमध्येबाट चुनी पठाएको प्रतिनिधि एक जना (उपलब्ध भएसम्म महिला शिक्षक अनिवार्य)	सदस्य
४. अभिभावकमध्येबाट PTA/SMC ले तोकेको एकजना अभिभावक	सदस्य
५. बालअधिकारकर्मी/नागरिक समाजका प्रतिनिधि एकजना	सदस्य
६. विद्यालय व्यवस्थापन समितिका प्रतिनिधि एकजना	सदस्य

स्थानीयतहमा गठन भएको बाल संरक्षण समितिले गर्ने कार्यहरू^६

स्थानीयतहमा गठन भएका बालसंरक्षण समितिले बालबालिकाको सर्वोत्तम हित तथा बालसंरक्षणका लागि निम्न कार्यहरू गर्न सक्दछन् :

- १. बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान** : स्थानीयस्तरमा बालसंरक्षणका सवालहरू के-के हुन् भनी पहिचान गर्नु बालसंरक्षण समितिको महत्त्वपूर्ण कार्य हो । किनकि बालसंरक्षण सवालहरूको पहिचान गरेपछि मात्रै स्थानीयतहमा हुने बालअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको कारण, असर तथा त्यस्ता विकृतिहरूबाट बालबालिकालाई कसरी बचाउन सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा योजनाको निर्माण गर्न तथा विभिन्न क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन गर्न ढोका खुल्दछ ।
- २. रोकथाम तथा चेतनामूलक कार्यक्रम** : स्थानीयस्तरमा बालअधिकार र बालसंरक्षणसम्बन्धी जनचेतना बढाउनका लागि विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।
- ३. नीतिगत पैरवीका कार्यक्रमहरू** : स्थानीय तथा राष्ट्रिय नीतिहरूमा बालबालिकाको हकअधिकार सुरक्षित गर्न तथा राज्यको जिम्मेवारी प्रवर्द्धन गर्नका लागि एकल वा सामूहिकरूपमा बालसंरक्षण समितिहरूले विभिन्न नीतिगत पैरवीका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सक्दछन् । जस्तै: सार्वजनिक सुनुवाइ, ज्ञापनपत्र बुझाउने, हस्ताक्षर सङ्कलन अभियान, आदि ।
- ४. सेवामूलक कार्यक्रमहरू** : बालसंरक्षणका लागि तथा बालअधिकार परिपूर्ति गर्न स्थानीय प्रयास तथा सहयोगमा सेवामूलक कार्यहरू जस्तै खोप अभियान, स्वास्थ्य शिविर, विद्यालय भर्ना अभियान, छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने, अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम, जोखिममा परेका बालबालिकाको उद्धारजस्ता कार्यहरू गर्न सक्दछन् ।
- ५. उजुरी सुनुवाइ तथा सिफारिस कार्य** : बालसंरक्षण समितिको प्रमुख काममध्ये अर्को काम भनेको उजुरी सुनुवाइ तथा सिफारिस गर्ने कार्य पनि हो । बालबालिकामा परिरहेको समस्याहरू, बालअधिकार हननका घटनाहरू या बालबालिकामाथि हुने दूर्व्यवहार, शोषण भएमा त्यसको उजुरी गर्ने व्यवस्था गर्ने र त्यसको उपयुक्त सुनुवाइ गर्ने कार्य पनि बालसंरक्षण समितिको क्षेत्राधिकार भित्र पर्दछ । यस कार्यका लागि विभिन्न स्थानमा उजुरी पेटिका राख्ने, बालबालिकाले भोगेको समस्याहरूको बारेमा उजुरी गर्ने सहज वातावरण निर्माण गर्ने कार्यहरू पनि गर्नुपर्दछ । स्थानीयस्तरमा कुनै उजुरी उपर सुनुवाइ गर्ने, सामुदायिक मध्यस्थताको भूमिका निर्वाह गर्ने र स्थानीयतहमा सुनुवाइ गर्न नसकिने विषयवस्तु भएमा आफूभन्दा माथिको निकायमा पठाउने आदिजस्ता कार्यहरू पनि गर्नुपर्दछ ।
- ६. पुर्नस्थापनासम्बन्धी कार्य** : यसअन्तर्गत संयन्त्रले हिंसा, दूर्व्यवहारमा परेका बालबालिकाको उद्धार तथा बालबालिकाको उचित पुनर्स्थापनाको सहयोग गर्न तथा पारिवारिक मिलनका लागि कार्यहरू गर्न सक्दछ । यसरी परिवारमा पुनर्मिलन भएका बालबालिका आफ्ना परिवारमा दिगोरूपमा बस्ने वातावरण बनाउन परिवारको लागि सीपविकास तथा अन्य आयआर्जनका कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

६. बालसंरक्षण हातेपुस्तिका; केन्द्रीय बालकल्याण समिति र सिविस नेपालद्वारा प्रकाशित पुस्तकमा आधारित

सत्र १० : सीफारिस तथा समुदायमा उपलब्ध अन्य सेवाका लागि संयोजन

१ घण्टा ३० मिनेट ।

१०.१. सत्रको परिचय

यो सत्रको लक्ष्य दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकाको संरक्षणका लागि विभिन्न निकायहरूबीच सेवा लिनका लागि गरिने सहकार्यबारे सहभागीहरूलाई स्पष्ट पार्ने हो । यस सत्रमा स्थानीयस्तरमा कुन कुन सेवा प्रदायकहरू छन् र कुन निकायसँग कस्ता सहयोगहरू उपलब्ध छन् भनी नक्साङ्कन गर्न र सेवाप्रदायकसँग सेवा आदानप्रदान गर्ने क्रममा कस्ता कुरामा ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ भन्नेबारेमा विस्तृत छलफल गर्ने हो ।

१०.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न पक्षहरूमा सक्षम हुनेछन् :

- बालसंरक्षणमा सीफारिस प्रणाली भनेको के हो र यसको महत्व के छ भन्ने बताउन ।
- स्थानीयस्तरमा रहेका सेवा प्रदायकहरू र तिनले दिने सेवाको नक्साङ्कन गर्न ।
- दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकालाई आवश्यकताअनुसार सेवा प्रदायक संस्था तथा निकायमा सीफारिस गर्न ।

१०.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, न्यूजप्रिन्ट पेपर

१०.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया

क्रियाकलाप १ : सीफारिस प्रणालीहरूकाबारेमा प्रस्तुतीकरण

- सबै सहभागीलाई सीफारिस प्रणाली भनेको के हो ? भन्नेबारेमा सामान्य परिचयात्मक जानकारी दिनुहोस् । (यस छलफलका लागि पाठ्य सामग्रीको सहयोग लिनुहोस् ।)
- सबै सहभागी रहेको हल (पूर्ण सत्र) मा सीफारिस प्रणालीमा संलग्न निकायहरूबारे गरिने छलफललाई अगाडि बढाउनुहोस् । सहभागीहरूलाई देहायका प्रश्नहरू सोध्नुहोस् :

- स्थानीयतहमा बालबालिकाको लागि सेवा प्रदान गर्ने के-कस्ता सहयोगी निकायहरू रहेका छन् ?
 - जिल्लातहमा रहेका बालबालिकाका लागि काम गर्ने र स्थानीय समुदायको पहुँचमा रहेको निकायहरू कुन कुन हुन् ?
 - यी निकायहरूमा वा सीफारिस प्रणालीहरूमा समुदायहरू कसरी संलग्न हुन्छन् ?
- सहभागीहरूले भनेका सबै सरोकारवालाहरू बोर्ड/न्यूजप्रिन्ट पेपरमा टिप्नुहोस् । सहभागीहरूले भनेका कुराहरू निम्न ढाँचामा टिप्न सकिन्छ वा छुट्टाछुट्टै न्यूजप्रिन्ट पेपरमा टिप्नुहोस् ।

क्र.सं.	स्थानीयतहमा रहेका निकायहरू	जिल्लातहमा रहेका निकायहरू

- यससम्बन्धी पाठ्य सामग्री अध्ययन गरी पहिले नै तयार पारिएको परिभाषाका आधारमा सीफारिस प्रणाली थप छलफल गर्नुहोस् ।

क्रियाकालाप २: धागो फ्याँक्ने खेल

- धागो फ्याँक्ने अभ्यास गरी आफ्नो क्षेत्रमा रहेका सेवा प्रदायकको सेवा नक्साङ्कन र लिन सकिने सेवाको अभ्यास गराउनुहोस् ।

धागो फ्याँक्ने खेल

आवश्यक सामग्रीहरू :

लगभग २० मिटर लामो बलियो प्रकृतिको धागो वा सुतली र हरेक सेवाप्रदायक र सामाजिक संयन्त्रका नाम लेखिएका एक एकवटा मेटा कार्डहरू ।

- सबै सहभागीहरूलाई गोलो घेरामा राख्नुहोस् ।
- प्रथम चरणमा टिपोट गरिएका सरोकारवालाहरूको सङ्ख्यामा मात्र सहभागीहरूलाई गोलो घेरामा राख्नुहोस् । (यदि सहभागीहरू टिपोट गरिएका सरोकारवालाहरूको सङ्ख्याभन्दा बढी भएका आवश्यक मात्रामा मात्र सहभागीलाई गोलो घेरामा राखी अन्य सहभागीलाई खेलको अवलोकन गर्न भन्नुहोस् ।)
- सबै गोलो घेरामा बाँकी रहेका सहभागीहरूलाई सरोकारवालाहरूको नाम लेखिएको एक एकवटा मेटाकार्ड वितरण गर्नुहोस् । र उक्त मेटाकार्डलाई टाउकोमा सबैले देखेगरी बाँध्न लगाउनुहोस् (पहिले नै सरोकारवालाहरूको नाम लेखी, धागो लगाएर बाँध्न मिल्ने बनाएर राख्नुहोस्) ।

- यस अभ्यासको नियम बताउने :

- घेराभन्दा बाहिर बस्ने सहभागी-साथीहरू पर्यवेक्षकको मात्र भूमिका निभाउनेछन् ।
- सुरुमा स्वास्थ्य संस्थालाई धागोको डल्लो दिइनेछ । उक्त धागोले एक बालक वा बालिकाको प्रतिनिधित्व गर्नेछ ।
- उक्त धागोलाई तपाईंले कस्तो सहयोग दिनुभयो र अब कस्तो सहयोगको खाँचो छ भन्नु लगाउनुहोस् । र, यसो गर्दा आवश्यक सेवा प्रदान गर्ने क्रममा कुन निकायमा सीफारिस गर्नुहुन्छ बताउनुपर्नेछ । कस्ता सूचनाहरू तपाईं उक्त सरोकारवालालाई दिनुहुन्छ र कस्ता सूचनाजानकारी दिनुहुन्छ पनि बताउनुपर्नेछ ।
- सीफारिस गर्ने क्रममा सबै धागोको एउटा टुप्पो समाती डल्लो चाँहि सीफारिस गरिने सरोकारवालातिर पर्याप्तनुपर्नेछ । यसरी एकपछि अर्को सरोकारवालाको सहयोगको चित्रण भएपछि अभ्यास खेल समाप्त भएको सूचना दिनुहोस् तर धागोचाहिँ यथास्थितिमा राख्न लगाउनुहोस् ।
- समय र आवश्यकतानुरूप अर्को मुद्दामा फेरि पनि अभ्यास खेललाई दोहोर्‍याउन सकिन्छ ।
- खेलबाट हुने मुख्य सिकाइबारे छलफल गर्नुहोस् । पहिले घेरामा रहेका सहभागीहरूलाई सोध्नुहोस् र त्यसपछि पर्यवेक्षकहरूलाई पनि सोध्नुहोस् ।
- आवश्यकतानुसार बोर्ड वा न्यूजप्रिन्ट पेपरमा बुँदागतरूपमा टिप्नुहोस् ।

- खेल/अभ्यासबाट हुने सिकाइहरू

- एउटै निकायले सबै सेवा प्रदान गर्न सम्भव छैन । सेवा प्रदायकलाई आफ्नो अधिकार क्षेत्र र जिम्मेवारीको ज्ञान हुनु जरूरी हुन्छ ।
- एउटै मुद्दामा सबै सरोकारवाला निकायहरूको सेवा आवश्यक नपर्न सक्दछ ।
- आफूसँग भएका सबै सूचनाजानकारी अर्को निकायलाई दिनैपर्छ भन्ने हुँदैन । उक्त सूचनाजानकारीले बालबालिकालाई तत्कालीन वा दीर्घकालीन असर के गर्दछ भन्ने कुरामा सचेत हुनुपर्दछ । यसैले पनि बालसंरक्षण कार्यमा गोपनीयतालाई विशेष महत्त्व दिनुपर्दछ भनिएको हो ।
- बालबालिकालाई धेरै यताउता वा असम्बन्धित निकायमा सीफारिस गर्ने वा धेरै समय लगाउने गराइरहँदा निज बालक वा बालिका पुनःपीडित हुने सम्भावना रहन्छ । त्यसैले बालमैत्री तवरले एक निकायमा लिइसकेको सूचनाजानकारी अर्कोमा फेरि लिन नपर्नेगरी आवश्यक सूचनाजानकारी लिनेदिने वातावरण बनाउनुपर्दछ ।
- सीफारिस प्रणालीको पहिलो चरण भनेको सेवाप्रदायकहरूको नक्साङ्कन नै हो । जसमा को, कहाँ, केका लागि कार्यरत छन् भन्ने प्रश्नको उत्तर खोजिएको हुन्छ ।
- यस संयन्त्रभित्र विभिन्न स्वतन्त्र निकायहरू हुने, बालसंरक्षणको लागि वा एउटै उद्देश्यका लागि परिचालन गर्नुपर्ने हुनाले उनीहरूसँग लगातार समन्वय गरी सूचनाजानकारी आदानप्रदान गर्नुपर्ने हुन सक्दछ ।

- अन्त्यमा नक्साङ्कनको नमूना, सीफारिस गर्ने प्रक्रियामा ध्यान दिनुपर्ने कुरा, अन्य संस्थासँगको समन्वय, र आचारसंहिताको प्रस्तुतीकरण तथा छलफल गर्नुहोस् ।

- सत्रको अन्त्यमा सक्रिय सहभागिताको लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिनुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

सीफारिस तथा समुदायमा उपलब्ध अन्य सेवाका लागि संयोजन

बालसंरक्षण एक बहुआयामिक विषय हो । हिंसाबाट प्रभावित बालबालिकालाई आवश्यक पर्ने सेवाहरू एकै छाना मुनि प्राप्त गर्नु सबै अवस्थामा सम्भव हुँदैन । उदाहरणका लागि यदि कुनै बालक वा बालिका जोखिमयुक्त श्रमका कारण बिरामी परेर स्वास्थ्य संस्थामा आइपुगे भने निज बालक वा बालिकाको स्वास्थ्य समस्या मात्र नभई अरू समस्याहरू पनि हुन सक्दछन् । जस्तै : मानसिक, संवेगात्मक, यौनिक समस्याहरू जसको सम्बोधनका लागि भिन्नभिन्न खालका सेवाप्रदायकको ढोकासम्म पुग्नुपर्ने हुनसक्दछ । बालसंरक्षण कार्यको सन्दर्भमा सीफारिस भन्नाले बालबालिकालाई आवश्यक यस्तै भिन्नभिन्न सहयोगको चाँजो मिलाउन एउटा निकायबाट अर्को निकायमा विशिष्टिकृत सेवा लिन पठाउने कार्य भन्ने बुझिन्छ ।

सीफारिस प्रणाली भनेको बालसंरक्षणको सरोकारका सवालहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि सेवा प्रदायकहरूले कसरी मिलेर काम गर्न सक्छन् भन्ने योजना तर्जुमा गर्नु पनि हो । सामान्यतया बालबालिकाको आवश्यक सेवाको सीफारिसलाई मध्यनजर गर्दा कानुनी सेवा, स्वास्थ्य सेवा र सामाजिक सेवा प्रदान गर्ने निकायमा हुने सेवाको समन्वय भनेर बुझ्नुपर्दछ ।

सीफारिस प्रणालीको तर्जुमा गर्दा निम्नलिखित कार्यहरू गरिन्छ :

- आफ्नो क्षेत्रमा बालबालिकालाई सहायता गर्ने सेवाप्रदायकहरू को को छन् भनी नक्साङ्कन गर्ने,
- सहयोग लिन कहाँ जाने भन्ने विषयमा समुदायको चेतना अभिवृद्धि गर्ने,
- बालसंरक्षणको सवालहरू उत्पन्न भएमा सेवा प्रदायकहरूलाई सीफारिस गर्ने कार्य,
- जोखिममा रहेका बालबालिकाको अवस्थामा सुधार भएको सुनिश्चित गर्नका लागि सीफारिसको फलो-अप ।

सेवाप्रदायकहरूको नक्साङ्कन

सेवा प्रदायकहरूको नक्साङ्कन गर्दा क्रियाशील रहेका सरकारी, गैरसरकारी र सामाजिक संस्था तथा संयन्त्रहरू पूर्ण विवरण लिई आवश्यक सहयोगका लागि तयार वा सहमत गराउनु हो । यस चरणमा निम्न प्रकारको विवरण लिएर राख्न सकिन्छ ।

क्र.स.	सेवा समूह	संस्थाको नाम, र ठेगाना	कार्यक्षेत्र (सेवाको विवरण)	समेट्ने भौगोलिक क्षेत्र	क्षमता	कहिले सम्म	सम्पर्क व्यक्तिको नाम र फोन नम्बर	संस्थाको फोन नम्बर	कैफियत
१	स्वास्थ्य	स्वास्थ्य चौकी, सगरमाथा नगर	उपचार, सचेतना, खोप	पुरै गाविस	-	लगातार	कृतराम सिग्देल ९८५९०..	०५९	-
२		कख नेपाल, रामनगर	स्वास्थ्य क्याम्प, सचेतना	गा.बि.स क, ख, ग	आवश्यकता अनुसार लचक	-	-	-	-
३		-	-	-	-	-	-	-	-
४		-	-	-	-	-	-	-	-
५	ट्रान्जिट होम	-	-	-	-	-	-	-	-
६	कानुनी सेवा	-	-	-	-	-	-	-	-
७	मनोसामाजिक सेवा	-	-	-	-	-	-	-	-
८	पुनर्स्थापन सेवा	-	-	-	-	-	-	-	-
९	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१०	-	-	-	-	-	-	-	-	-

त्यसरी सेवाप्रदायकको नक्साङ्कन गर्दा कति संस्थाहरूको कार्यक्रममा भएको बेलामा मात्र सहयोग पुऱ्याउन सक्ने अन्यथा नसक्ने हुन्छ । त्यसैले कस्ता सेवाहरू कहिलेसम्म सञ्चालन हुने भन्ने स्पष्ट विवरण आउनुपर्ने हुन्छ । कतिपय अवस्थामा ती संस्था वा निकायको क्षमताको प्रश्न पनि देखिन्छ । अधिकांश संघसस्थाले काम गर्ने क्षेत्र फराकिलो बनाएर प्रस्तुत गर्दछन् तर साच्चै सेवा दिने क्रममा आफूले प्रतिवद्धता व्यक्त गरेका सेवा दिन असमर्थ हुन्छन् । त्यसैले विवरण लिने र दिने क्रममा सेवा प्रदायक संस्था वा निकायको वास्तविकतालाई भल्काउन अति नै ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ ।

सेवा प्रदायकहरू फरक-फरक किसिमले काम गर्दछन् । कुनै क्षेत्रमा कार्य सञ्चालन गरिरहेका विभिन्न सेवा प्रदायकहरूका भूमिका तथा काम-कर्तव्यबारे थाहा पाउनु महत्वपूर्ण हुन्छ । समय, स्रोत तथा कोष सेवाप्रदायकहरूका लागि सीमित हुन्छन् । उपलब्ध स्रोतहरूको अधीनमा रही रोकथाम तथा सम्बोधनका एकदमै प्रभावकारी कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गर्नका निमित्त साभेदारीमा काम गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । समुदायमा आधारित संस्था तथा अग्रपङ्क्तिमा रहेका कार्यकर्ताहरूले सीफारिस सञ्जालको विकास गर्न अथवा सेवाहरूका बीचमा बढ्दो समन्वयको विकास गर्न सहयोग गर्न सक्दछन् ।

आचार संहिता

सेवा प्रदायकहरूसँग काम गर्नु चुनौतीपूर्ण हुन सक्दछ किनभने धेरैजसो तिनका प्राथमिकताहरू एक-अर्कासँग बाकिने खालका हुन्छन् र स्रोतहरू सीमित हुन सक्दछन् । समुदायमा आधारित संस्था तथा सामुदायिक परिचालकहरूले बालसंरक्षणबारे उनीहरूको ज्ञान बढाउन र यसबारे समझदारी राख्नका निमित्त सेवा प्रदायकहरूका साथसाथै समुदायसँग मिलेर काम गर्नु आवश्यक हुन्छ । उनीहरूले बालबालिकालाई थप जोखिममा पार्दैनन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नका निमित्त सीफारिस प्रणालीका लागि आचार-संहिताको तर्जुमा गर्न उनीहरूलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्ने हुन सक्दछ ।

सीफारिस आचार-संहिताको नमूना

- सावधानीपूर्वक काम गर्ने, कुनै अनावश्यक जोखिम नउठाउने ।
- मुद्दाहरू सेवा प्रदायकहरूलाई सीफारिस गर्ने ।
- गोपनीय प्रक्रिया अवलम्बन गरी उपयुक्त मानिसहरूसँग मात्र सूचना लिनेदिने ।
- तपाईंले बालबालिका वा परिवारका लागि के गर्न सक्नुहुन्छ भन्ने जानकारी सुस्पष्ट भाषामा जानकारी दिई उनीहरूले बुझ्नेको सुनिश्चित गर्ने ।
- सम्बन्धित बालबालिका र परिवारको सूचनाजानकारी अरूसँग आदानप्रदान गर्नलाई उनीहरूको स्वीकृति पाएको सुनिश्चित गर्ने ।
- भविष्यमा जोखिम रोकथाम गर्नका लागि बालबालिका वा परिवारसँगै बसेर योजना बनाउने ।

प्रशिक्षण तालिकाको नमूना
समुदायतहका स्वास्थ्यकर्मीका लागि बालसंरक्षणसम्बन्धी प्रशिक्षणका विषयवस्तु

क्र. सं.	सत्रको शीर्षक	समय	कैफियत
०१	सहभागीबीच परिचय तथा प्रशिक्षण उद्देश्यहरूबारे जानकारी	४५ मिनेट	भाग १ हेर्नुहोस्
०२	बालबालिका र बालअधिकारको आवश्यकता	६० मिनेट	भाग १ हेर्नुहोस्
०३	बालअधिकार र यसका सिद्धान्तहरू	६० मिनेट	भाग १ हेर्नुहोस्
०४	बालसंरक्षण कार्य के हो ?	६० मिनेट	भाग ३ हेर्नुहोस्
०५	बालसंरक्षण कार्यको आधारभूत सिद्धान्तहरू	९० मिनेट	भाग ३ हेर्नुहोस्
०६	बालअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू (हिंसा, शोषण, हेला-हेलचेक्राई, दुर्व्यवहार तथा शारीरिक सजाय/दण्ड)	९० मिनेट	
०७	बालदुर्व्यवहारका चिन्हहरूको पहिचान कसरी गर्ने ?	६० मिनेट	
	बालअधिकार उल्लंघन घटना र सहकार्य	६० मिनेट	
०८	स्वस्थ संस्थामा हुनसक्ने बालदुर्व्यवहारको रोकथाम	६० मिनेट	
०९	हिंसामा परेका बालबालिका मैत्री सञ्चार सीप	६० मिनेट	
१०	संभावित जोखिमको न्यूनिकरणका लागि पूर्व-तयारी (स्वास्थ्य कार्यकर्ता तथा बालबालिकाको दृष्टिकोणमा)	४५ मिनेट	
११	बालबालिका माथि हुने हिंसा रोकथाममा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका	४५ मिनेट	
१२	घटना व्यवस्थापनमा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका	६० मिनेट	
१३	सिफारिश तथा समुदायमा उपलब्ध अन्य सेवा (स्वास्थ्य) का लागि संयोजन	६० मिनेट	
१४	अतयन्त जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेको बालबालिकाको संरक्षण	६० मिनेट	
१५	आपत्कालीन अवस्थामा बालसंरक्षणका लागि स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको भूमिका र कार्यहरू	६० मिनेट	
		९७५ मिनेट	

